

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 6. Het functioneren van het remplaçantenstelsel

6.1 De deelnemers aan de vraag- en aanbodzijde en hun critici

Het is onmogelijk de beleving van de dienstplicht in de negentiende eeuw te begrijpen zonder aandacht te schenken aan de dienstvervanging. Dienstplicht en dienstvervanging waren voor de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw twee onafscheidelijke fenomenen. De deelname aan het remplaçantenstelsel was de laatste en veel gebruikte mogelijkheid om aan de dienstplicht te ontsnappen, die niet alleen de hoogste kringen, maar ook minder welgestelde burgers benutten. Het was met de vervangingen net als met de andere stadia van het rekruteringsproces; een belangrijk deel van de bevolking werd er op de een of andere manier bij betrokken. De meeste burgers met een beetje kapitaal stelden een dienstvervanger of kenden in hun omgeving wel een loteling die van de vraagzijde van het remplaçantenstelsel gebruik maakte. Omgekeerd boden onbemiddelde jongens zich aan de aanbodzijde als dienstvervangers aan of anders wisten zij wel iemand uit hun omgeving te noemen die dat deed. Napoleon had in eerste instantie de mogelijkheid om een plaatsvervanger of nummervervisselaar te stellen, ingevoerd als hulpmiddel om zijn conscriptiemachine geaccepteerd te krijgen. Nadat de Franse keizer van het toneel verdween, handhaafde Willem I het stelsel tegen wil en dank. Voor de opbouw van een krijgsmacht kon hij niet zonder dienstplicht en de gegoede burgerij, die in het parlement zat en stemrecht had, accepteerde de Franse erfenis alleen als ze zich kon blijven vervangen.

In de loop van de negentiende eeuw kwam dienstplicht met vervanging onder steeds zwaarder militair en politiek vuur te liggen. Willem I en zijn omgeving hadden van begin af aan hun twijfel en ook vanuit de legerleiding was er al snel kritiek. Hun belangrijkste bezwaar was dat de remplaçanten ervoor zorgden dat vrijwilligers voor het koninklijk staande leger moeilijk waren te vinden. Een jongen die voor het militaire beroep koos, kon als remplaçant aanzienlijk meer verdienen dan als vrijwilliger.¹ Naast deze vroege bezwaren over de valse concurrentie voor de vrijwillige werving kreeg in de loop van de eeuw de opvatting dat dienstvervanging politiek en sociaal onverantwoord was een groeiende weerklank. Steeds meer leden uit de maatschappelijke bovenlaag gingen zich ongemakkelijk voelen bij het idee dat juist van de zonen van ouders die geen stemrecht hadden, het hoogste offer ten behoeve van de staat werd verwacht.² De militaire verplichting die het staatsburgerschap met zich meebracht werd opgelegd aan jongens die zelf geen politieke rechten hadden. Juist van hen werd verwacht dat zij het vaderland niet alleen verdedigden tegen een buitenlandse agressor, maar ook tegen binnenlandse onruststokers als de snel in aanhang groeiende socialisten, die merendeels dezelfde sociale achtergrond hadden als de dienstplichtigen en vooral de dienstvervangers. Was dat wel verantwoord? Daarnaast werd dienstvervanging in pers en parlement steeds vaker als sociaal onrechtvaardig beschouwd omdat slechts een smalle elite van rijken zou profiteren.

De legerleiding greep deze politieke en sociale argumenten dankbaar aan om de militaire kritiek op het remplaçantenstelsel kracht bij te zetten. Volgens het officierskorps haalde dienstvervanging het peil van de manschappen die onder hen dienden omlaag en dat straalde vervolgens weer af op hun maatschappelijk en militair aanzien. Bovendien kon op deze manier uit de dienstplichtigen onvoldoende militair kader worden gevormd: de beter opgeleiden bleven immers weg. De critici uit verschillende hoeken bundelden vooral op initiatief van oud-militairen in het midden jaren 1870 hun krachten en er ontstond een ware anti-dienstvervangingslobby. Maar ondanks alle bezwaren van een toenemend aantal tegenstanders zou de strijd over het remplaçantenstelsel pas in 1898 worden beslecht met het aannemen van de militiewet van minister van Oorlog K. Eland. Nederland was hiermee een van de laatste landen die het remplaçantenstelsel afschafte. In heel Europa hadden militaire en politieke ontwikkelingen ervoor gezorgd dat de kritiek op legervorming met dienstvervanging toenam. Achtereenvolgens namen daarom Oostenrijk-Hongarije (1868), Frankrijk (1872) en Rusland (1874) de Pruisische wijze van

---

¹ Amersfoort, *Koning en Kanton*, 81.

² Henk van Dijk, *Modernisering van Europa. Twee eeuwen maatschappijgeschiedenis* (Zeist 1994) 68.

legervorming over.³ In hun kielzog volgden vele kleinere Europese landen. België was het laatste land in Europa. Hier verdween de dienstvervangingspas in 1909 van het toneel.

De militaire en politieke strijd in Nederland over de dienstvervangingspas is in een aantal studies behandeld.⁴ De algemene teneur in deze studies is dat het remplaçantenstelsel ondanks alle kritiek van militairen, staatslieden en vooraanstaande burgers zo lang kon voortbestaan door onenigheid over het vraagstuk tussen de confessionele en liberale politici die toentertijd in het parlement de dienst uitmaakten.⁵ Ook een opeenvolgende reeks van aftredende ministers van Oorlog, die met hun militaire achtergrond vaak weinig gevoel voor politiek hadden, hielp niet om tot wetgeving te komen. Menig krantenartikel en brochure werd in deze tijd aan de kwestie gewijd en talloze debatten in de Kamers werden zonder resultaat gevoerd. Deze politieke discussie zal in dit hoofdstuk slechts zijdelings aan bod komen. Een beschrijving van het politieke en publieke debat over dienstvervangingspas in hogere kringen past immers niet in de opzet van dit onderzoek, dat handelt over de gevoelens en belangen van de burgers en niet over wat politici, officieren en intellectuelen over dienstplicht schreven en filosofeerden.

Wel zal de vraag aan de orde komen waarom de groeiende kritiek op het remplaçantenstelsel vanuit het leger, de pers en het parlement geen invloed had op het jaarlijks percentage vervangingen. In hoofdstuk twee is opgemerkt dat er in de laatste decennia van de negentiende eeuw een stabiel percentage was van een kleine twintig procent aan jaarlijkse vervangingen, dat erop zou kunnen wijzen dat de houding ten opzichte van de dienstvervangingspas gedurende de eeuw niet of nauwelijks veranderde. Hadden de pleitbezorgers van dienstvervangingspas misschien gelijk toen ze beweerden dat de politieke tegenstanders niet spraken namens een meerderheid van de bevolking die ondanks alle retoriek over politieke en sociale rechtvaardigheid eigenlijk helemaal geen wijzigingen wilde? Zo liet een aantal Tweede Kamerleden in 1883 weten: ‘dat de plaatsvervangingspas populair is, kan niet op goede gronden worden beweerd, al duidt ook de volkstaal hen, die van het bezorgen van plaatsvervangingspas hun beroep maken, met niet zeer vleijende uitdrukkingen aan’.⁶ Is deze veronderstelling juist, of waren er misschien andere factoren als veranderingen in de militiewetgeving en het functioneren van de remplaçantenmarkt in het spel die bepaalden dat het aantal vervangen niet daalde toen de politieke en militaire druk van bovenaf op het stelsel toenam?

De vraag naar en het aanbod van remplaçanten vond plaats binnen een uitgebreid netwerk van regels en besluiten die door de overheid waren opgesteld en die de voorwaarden bepaalden waaraan de deelnemers zich hadden te houden. Nieuwe wetten en besluiten zorgden ervoor dat dienstvervangingspas makkelijker of moeilijker werd. Ook bepaalde de wetgeving in belangrijke mate de grenzen van het handelen van de bemiddelingsbranche, die een onontbeerlijke rol speelde in het bij elkaar brengen van vraag en aanbod op de remplaçantenmarkt. Het optreden van tussenpersonen en militiemaatschappijen was belangrijk bij de afweging die lotelingen maakten tussen een burgerbestaan dankzij plaatsvervangingspas of een soldatenleven door dienstplicht. De invloed van de bemiddelingsbranche op het handelen van de deelnemers op de remplaçantenmarkt is een andere vraag waar nader op zal worden ingegaan in dit hoofdstuk over dienstvervangingspas in de praktijk van alledag.

6.2. *Het Franse gedoogbeleid*

Johan Joor heeft in zijn studie *De adelaar en het lam* na minutieus onderzoek in vooral lokale archieven beschreven hoe de Franse conscriptie tussen 1810-1813 tot veel onrust en protest leidde. Hij corrigeerde het beeld van passieve berusting onder de bevolking dat een oudere stroming in de geschiedschrijving onder aanvoering de Leidse historicus H.T. Colenbrander (1871-1945) over de periode van de Franse inlijving had geschetst. Colenbrander had zich volgens Joor te lichtvaardig gebaseerd op politieke

---

³ Handelingen Tweede Kamer 1890-1891; Bijlage B 36, bladzijde 38: Europese staten die persoonlijke dienstplicht hebben aangenomen: Pruisen (1808), Zwitserland (1817), Duitse staten (1867), Denemarken (1867), Oostenrijk-Hongarije (1868), Roemenië (1868), Frankrijk (1872), Rusland (1874) Italië (1875), Griekenland (1878), Bulgarije (1878), Turkije (1878), Spanje (1882), Servië (1883), Portugal (1884).

⁴ Zie bijvoorbeeld: Bevaart, *Nederlandse defensie*. Klinkert, *Vaderland*. Schoenmaker, *Burgerzin*.

Witlox, *Schaepman als staatsman*. Gooren, *Krijgsdienst*. R. Spork, ‘De discussie over het remplaçantenstelsel in Nederland 1873-1898’, in: *De negentiende eeuw* 9 (1985).

⁵ Over de liberale tegenstelling: Schoenmaker, *Burgerzin*, 182.

⁶ Handelingen der Tweede Kamer 1882-1883, Bijlagen 42 en 43.

documenten uit centrale archieven.⁷ Deze documenten waren veelal geschreven door Franse bestuurders in Nederland die hun meerderen in Parijs uit politieke overwegingen wilden doen geloven alles onder controle te hebben. De werkelijkheid lag anders en er was meer tegenwerking en verzet dan de Franse bewindslieden wilden doen geloven. De oproerkraaiers waren vooral arme boeren, arbeiders, vissers of vrouwen, die hun zonen tegen wil en dank aan Napoleon's leger moesten afstaan. Zij waren niet ten onrechte uiterst bezorgd en strijdlustig. Een onbemiddelde jongen die zo ongelukkig was een verkeerd lot te trekken met dienstplicht in het Franse leger als gevolg, tekende tegelijkertijd vrijwel zeker zijn doodsvonnis. Het leger voerde oorlogen ver van huis en door de slechte voeding, hygiëne en medische verzorging bereikten vele dienstplichtigen niet eens het slagveld. In hun eenzijdige rapportage maakten de Franse machthebbers en hun ambtenaren in Nederland niet alleen bijna geen woorden vuil aan de onrust die de dienstplicht teweeg bracht; ze benadrukten bovendien dat de welgestelde burgers zich niet al te druk maakten over het lot van de ongelukkige jongens die in het Franse leger moesten dienen. De reden hiervoor dachten ze wel te weten: het remplaçantenstelsel.

Illustratief voor deze mening is een befaamd rapport uit 1813: *Aperçu sur la Hollande*, waar de intendant van Binnenlandse Zaken, Baron F.J.B. d'Alphonse, verantwoordelijk voor was. In het rapport, dat een algemeen overzicht bood van de situatie waarin Nederland zich op dat moment bevond, kwam de conscriptie ook aan bod. De intendant schreef dat deze weinig tegenwerking ondervond. Iedereen kende de wetten en regels, evenals de noodzaak zich eraan te conformeren. Daarnaast drukte de conscriptie volgens hem dankzij het recht van plaatsvervangings niet zwaar op de hogere klassen. Er was geen sprake van serieuze tegenwerking omdat de burgers met enige politieke invloed erbuiten bleven.⁸ De Waalse prefect van het departement Zuiderzee, graaf Ph.F.Ch. de Visscher de Celles, schreef in andere bewoordingen hetzelfde toen hij november 1812 in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken in Frankrijk opmerkte dat de conscriptie geen punt van publieke discussie was omdat de rijke burger zich liet vervangen.⁹

De onverschillige houding die de leden uit de Nederlandse elite volgens de Franse bestuurders innamen, veranderde overigens wel plotsklaps toen zij in mei 1813 zelf met het keizerlijk leger te maken kregen. In die maand besloot Napoleon tot het oproepen van een speciaal elite-ruiterkorps dat samengesteld moest worden uit zonen van rijke ouders: de *Garde d'Honneur*. De keizer vond dat de gegoede burgerij en de oude adel uit zijn keizerrijk in deze zware tijden ook wel een offer konden brengen.¹⁰ Nederland moest eveneens een paar honderd jongens uit de hoogste kringen leveren. Toen en vooral ook later heeft deze *Garde d'Honneur* veel aandacht gekregen. De zonen uit deze vooraanstaande families, als Willem Graaf van Hogendorp en de toekomstige liberale staatsman Dirk Donker Curtius, die door Franse gendarmes uit hun bed werden getrommeld, konden immers goed de pen hanteren en overdreven bewust of onbewust hun 'noodlot'. In werkelijkheid viel hun opoffering namelijk in het niet bij het lot van de rekruten die naar Rusland waren gezonden. Aan de strijd van de Fransen tegen de geallieerden hebben de leden van dit keurkorps nauwelijks meer deel hoeven te nemen.

In het moederland Frankrijk werd niet anders over dienstvervangings gedacht dan in Nederland. Napoleon had in 1802 en 1805 wetten afgekondigd die dienstvervangings als een recht voor iedere burger toekenden. Daarvoor werd het werven van een remplaçant slechts als een door de overheid toegestane gunst beschouwd. Bonaparte wilde de bourgeoisie aan zich binden door de dienstvervangings makkelijker te maken en haar op die manier ook een financiële bijdrage laten leveren aan zijn keizerlijk leger. Het interesseerde hem weinig dat het jacobijnse ideaal van de burgersoldaat uit het begin van de revolutie hierdoor niet veel meer voorstelde. Zijn belangrijkste zorg was een geregelde aanvulling voor zijn leger met manschappen die geschikt waren voor oorlogvoering en hij meende dat een rekruteringsmodel met de mogelijkheid van vervangings hier het best geschikt voor was.¹¹ De Franse ambtenaren in Nederland kregen in hun streven om de vervangings zo makkelijk mogelijk te maken daarom alle steun van hun meerderen. Overheidsmaatregelen die negatieve gevolgen voor de remplaçantenmarkt konden hebben,

---

⁷ Joor, *De adelaar*, 30-37.

⁸ Colenbrander, *Gedenkstukken*, 311.

⁹ Ibidem, 437-438. Zie ook de getuigenissen van Van Hogendorp en Van der Palm die Haaks noemt in: *Van Inlijving tot bevrijding, Geschiedenis der Nederlanden*, 139.

¹⁰ Johanna Naber, *Overheersching en Vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk* (Haarlem 1905) 201-203.

¹¹ Forrest, *Napoleon's Men*, 10. Bernard Schnapper, *Le remplacement militaire en France. Quelques aspects politiques, économiques et sociaux du recrutement au XXe siècle* (Paris 1968) 33.

werden zoveel mogelijk ontmoedigd. Zo wezen de intendant van Binnenlandse Zaken, d'Alphonse, en de gouverneur-generaal Charles François Lebrun, de jonge en eigenzinnige prefect G.J.A. de Stassart ernstig terecht toen hij in zijn departement Monden van de Maas eigenmachtig besloot om geen gehuwde mannen als plaatsvervanger toe te staan.¹²

Het optreden van lagere overheden hielp de remplaçantenmarkt eveneens op gang. De municipaliteiten werkten plaatsvervanging en nummervervisseling graag in de hand. Hun belang lag bij het behoeden voor dienst in het keizerlijke leger van plaatsgenoten die iets in de politieke melk te brokkelen hadden. Dat ging soms zelfs op een manier die de Franse superieuren tegen de borst stuitte. Een brief van de prefect van het departement Zuiderzee, Ph.F.Ch. de Visscher de Celles, aan d'Alphonse laat wat dit betreft weinig aan duidelijkheid te wensen over. De prefect beklagde zich over een zekere Pierre Heystede die zich voor de lichting 1808 had moeten inschrijven, maar dit had verzuimd. Toch was dezelfde Heystede een jaar later wel als plaatsvervanger aangenomen met een geboorteakte van een persoon die al was overleden en een vervalste verklaring van goed gedrag. De prefect beklagde zich in zijn brief niet voor de eerste keer over het gemak waarmee het Amsterdamse gemeentebestuur verklaringen van goed gedrag afgaf. De burgemeester van Amsterdam was niet zorgvuldig genoeg bij het verifiëren van verklaringen en het onderzoek naar plaatsvervangers waardoor kwaadwillende individuen tamelijk makkelijk met de conscriptiewet konden sjoemelen.¹³ De autoriteiten wilden vervangingen niet tegenwerken, maar het was wat anders als ze op een illegale manier tot stand kwamen en daardoor de conscriptie en het gehalte van het Franse leger in gevaar brachten. Dergelijke misbruiken kwamen volgens De Visscher de Celles veel voor: 'Il me sera bien difficile d'éviter de nombreux abus, si je ne suis pas mieux secondé par les fonctionnaires chargés d'exécuter directement les ordres que je leur transmet'.¹⁴

De bemiddelingsbranche vormde een uitzondering op de soepele houding van de Fransen. Het was een onderdeel van dienstvervanging waar ze weinig van moesten hebben. Overal waar in Europa de Franse conscriptie was ingevoerd, rezen bemiddelingsmaatschappijen als paddenstoelen uit de grond. Nederland maakte hierop geen uitzondering. De Intendant van Binnenlandse Zaken d'Alphonse ontving al twee maanden na de invoering van de conscriptie via Lebrun een aantal verzoekschriften om maatschappijen ter bezorging van remplaçanten op te richten. In Amsterdam wilde het administratiekantoor Van Harpen, de gebroeders De Lange en Pluym, een waarborgmaatschappij in het leven roepen die tot doel had voor haar deelnemers de verzorging en bekostiging van plaatsvervangers te verzekeren. Uit Delft kwam een adres van ene Pieter Snoeck binnen die zei namens vele inwoners van Delft te spreken toen hij vroeg een al eerder opgerichte 'associatie tot de formatie van een corps remplaçanten' te mogen continueren. M. Busch uit Groningen wilde samen met andere inwoners uit die stad het bestuur vormen van een associatie 'ter plaatsvervulling van de tot de actieve krijgsmacht uitgeloot wordende personen'. En niet ver daarvandaan, in Veendam, wilde enkele inwoners een associatie oprichten 'ter onderlinge verwaarborging tot levering van plaatsvervangers van de op handen zijnde conscriptie'.¹⁵ De vervanging bracht zeker ook in Nederland commercie met zich mee.

Toen de gouverneur-generaal Lebrun de adressen begin februari 1811 ontving, stuurde hij ze voor advies door aan zijn intendant van Binnenlandse Zaken, d'Alphonse. Op 11 februari had d'Alphonse zijn antwoord al gereed, wat gezien de situatie in Frankrijk niet verrassend was. In het moederland hadden de laatste wetten van Napoleon vervangingen weliswaar toegestaan, maar de tussenkomst van derden ten strengste verboden. Het was namelijk gebleken dat de tussenpersonen er niet voor terugdeinsden binnen het leger te infiltreren om aan de voor hun handel benodigde manschappen te komen. De verschrikkingen van de oorlog en het leger werden overdreven om jongens die twijfelden over een remplaçant over de streep te trekken. Daarnaast werden potentiële remplaçanten tot desertie aangemoedigd. Ook werden fraude en misbruik in de hand gewerkt door vervalsing van certificaten en druk op burgemeesters en onder-prefecten.¹⁶ De Franse regering had weinig op met de vele verdachte zakenlieden die met hun praktijken de rekruteringsmachine ondermijnden en gunde hun zo weinig mogelijk speelruimte.

---

¹² Naber, *Overheersching*, 88.

¹³ NA, 2.01.12 Departement Binnenlandse Zaken, 1797-1813, nr. 990, brief Prefect du département du Zuiderzee 21 mars 1812.

¹⁴ Ibidem, nr. 990 brief 21 mars 1812.

¹⁵ Ibidem, nr. 990 stukken onder nr 22.

¹⁶ Schnapper, *Remplacement* 25.

In Nederland bleken de Fransen niet bereid een meer coulante houding aan te nemen. In een advies over de associatie in Delft schreef de prefect van de Monden van de Maas, De Stassart, aan de Intendant van Binnenlandse Zaken bijvoorbeeld dat dergelijke ondernemingen het conscriptiesysteem kapotmaakten en ze een negatieve invloed hadden op de samenstelling het leger.¹⁷ Net als bij de bewindvoerders in Frankrijk zelf, bleek bij De Stassart de angst groot voor de ondermijnende werking van de tussenpersonen voor de rekrutering van geschikte manschappen. Ook de Intendant van Binnenlandse zaken d'Alphonse was niet bepaald gelukkig met de adressen. In zijn antwoord aan Lebrun wees hij op de Franse wet die vervangingen met tussenkomst van derden verbood. Dienstvervanging moest uit vrije wil tussen twee partijen plaatsvinden en niet door druk of aanmoediging van buitenaf tot stand komen.¹⁸ Het was Lebrun met dergelijke adviezen wel duidelijk wat hem te doen stond. Hij liet een verklaring opstellen die in een aantal couranten verscheen en waarin stond te lezen dat de maatschappijen die in Amsterdam en in vele andere steden en dorpen van de departementen in Holland waren gevormd met de bedoeling om remplaçanten te verzorgen, niet konden worden toegestaan.¹⁹

Een aantal tussenhandelaren bleef na februari 1811, ondanks het verbod op de bemiddelingsbranche, clandestien actief.²⁰ Dat gebeurde in Nederland op een dergelijke manier dat de regering in Parijs het nodig achtte gouverneur-generaal, Lebrun, nader te instrueren. Op 2 april 1812 schreef de *Directeur-Général de la Conscription*, Étienne d'Hastrel de Rivedoux, hem een brief waarin hij zijn zorg uitsprak over berichten dat de bemiddelingsbranche in Nederland ondergronds goede zaken deed. D'Hastrel wist vanuit zijn eigen ervaring in Frankrijk dat de branche niet helemaal was uit te roeien, en hij toonde er ook begrip voor dat de Franse gezagdragers in Nederland bereid waren een en ander door de vingers te zien vanwege de grote afkeer daar van de conscriptie, maar het moest nu na twee jaar gewinning aan de conscriptie afgelopen zijn met de Nederlandse uitzonderingspositie. De Nederlandse departementen dienden in het vervolg in de pas te lopen met het moederland. De Franse regering tolereerde geen ondernemingen die bemiddelden tussen remplaçanten en dienstplichtigen. Personen die zich tijdens de loting en inlijving van troepen in die richting verdacht maakten, moesten direct worden gearresteerd. Een dergelijk streng optreden van de autoriteiten had in Frankrijk zijn nut bewezen en diende nu ook in Nederland te worden toegepast.²¹

Wat betekende het Franse overheidsoptreden voor het aantal vervangingen in Nederland? Er zijn geen landelijke cijfers bekend over het aantal Nederlanders dat gebruik maakte van het recht om een remplaçant te stellen. Wel zijn in het archief van de Intendant voor Binnenlandse Zaken opgevoerd uit twee verschillende departementen bewaard gebleven. Het departement Monden van de IJssel, ongeveer het huidige Overijssel, moest 325 man leveren voor de lichter 1811. Op 10 november 1812 waren hiervan 301 personen naar hun garnizoenen vertrokken en onder hen bevonden zich 92 remplaçanten, ofwel 30,6 procent.²² In 1813 waren 396 van de 438 te leveren manschappen voor het departement Wester-Eems, ongeveer de tegenwoordige provincies Groningen en Drenthe, naar hun eerste oefenplaats vertrokken. Onder deze 396 man waren er 97 remplaçant, een percentage van 24,6 procent.²³ Voor het departement Zuyderzee (Noord-Holland en Utrecht) kwam de historicus Pieter Hoogenraad onlangs op basis van akten van aanvaarding van plaatsvervangers door de rekruteringsraad tot percentages van 20 procent voor de jaarklasse 1809 tot 17 procent voor de jaarklasse 1813.²⁴ Al deze departementale percentages zijn opmerkelijk in vergelijking met de percentages die in Frankrijk voor de Napoleontische periode bekend zijn. Hoewel voor dit land ook geen betrouwbare landelijke cijfers beschikbaar zijn, komt de Franse historicus Schnapper in zijn studie over de dienstvervanging in Frankrijk met een schatting van het percentage remplaçanten voor de lichter 1807-1811 van 4,3 procent.²⁵

¹⁷ NA, archief Binnenlandse Zaken 1796-1813, nr. 990, brief 22 februari 1811.

¹⁸ Colenbrander, *Gedenkstukken VI*, deel 2, 886.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: *De Opregte Haarlemsche Courant* 14 februari 1811.

²⁰ Schnapper, *Remplacement*, 26. Het clandestien optreden van tussenhandelaren noemt ook J. Haak. Wel merkt hij er onterecht bij op dat dit optreden in Frankrijk onbekend was. Zie: J. Haak, *Van Inlijving tot Bevrijding. Het Noorden van 1810-1814. Algemene Geschiedenis der Nederlanden IX*, (Zeist 1956) 128-160, aldaar 139.

²¹ NA, 2.01.01.08. Archief Prins Stedehouder 1810-1813, nr. 43, Paris le 2 April 1812 Directeur Général de la conscription.

²² NA, 2.01.12. Archief van het departement van Binnenlandse Zaken 1796-1813, nr. 947, Intendant Binnenlandse Zaken, verslag prefect departement des Bouches de L'Issel, 10 november 1812.

²³ Ibidem, nr. 948, verslag prefect Departement L'Ems occidental, 11 oktober 1813

²⁴ Hoogenraad, *Bloedbelasting*, 52-53.

²⁵ Schnapper, *Remplacement*, 26.

De Amerikaanse historicus, Isser Woloch, stelde dit percentage in een latere studie ter discussie. Volgens hem waren de nummerververselaars vergeten en hij komt op een percentage van minstens 6,7 procent.²⁶ Het maakt hier weinig uit, want ook het percentage dat Woloch voor Frankrijk noemt, blijft aanzienlijk lager dan dat in Nederland. Wat was de oorzaak voor dit opmerkelijke verschil? Wellicht speelden de soepele houding ten opzichte van het remplaçantenstelsel en het aanvankelijk weinig daadkrachtige optreden tegen tussenpersonen een rol? De autoriteiten in Frankrijk zelf werkten het stelsel echter ook niet tegen, hoewel ze daar strenger lijken te zijn opgetreden tegen de tussenhandel. Daarnaast kan een verschil in prijzen nauwelijks een rol hebben gespeeld. In beide landen gaven ouders aan de vraagkant ongeveer dezelfde hoge sommen geld uit. De historici W. Eekhoff en J.W.A. Naber noemden in oudere historische werken over Nederland in de Franse tijd bedragen tussen de 3000 en 5000 francs die ouders moesten betalen om hun zonen buiten het leger van Napoleon te houden.²⁷ Ook Joost Welten schreef in zijn studie van de plattelandssamenleving rond Weert over prijzen die in 1812 en 1813 hoger lagen dan 4000 francs.²⁸ Dat waren omgerekend bedragen tussen 300 en 500 gulden: een forse uitgave voor die tijd die aardig overeenkomt met wat in Frankrijk zelf voor een remplaçant werd betaald.²⁹ Heeft de economische malaise die in Nederland heerste het aanbod van remplaçanten dan misschien gestimuleerd? De gouden zeventiende eeuw was allang verleden tijd. De oorlogen, het continentaal stelsel en de intensivering van het directe handelsverkeer hadden dat wat er nog over was van Amsterdams positie als stapelmarkt in Europa definitief geruïneerd. Deze situatie was vooral ongunstig voor het westen van het land. In het oosten en zuiden van Nederland hadden stijgende landbouwprijzen en de verplaatsing van industrieën uit het Westen naar de meer perifere gebieden nog voor enige verlichting gezorgd. Maar in de steden in het westen van het land werd niet alleen het levensonderhoud in de Bataafs-Franse tijd duurder, ook de werkloosheid nam er sterk toe. In Amsterdam liep bijvoorbeeld een derde van de mannen dat in staat was te werken, werkloos rond. In Noord-Holland moest meer dan een kwart van de totale bevolking worden bedeed door de armenzorg.³⁰ Het waren gunstige factoren voor de aanbodzijde van het remplaçantenstelsel.³¹ Volgens de historica Naber was in 1813 de economische malaise in Nederland zo groot dat 'de ledigheid langs de straten grimmelde en de plaatsvervanging welhaast de eenige bron van verdienste was; men kon zich daarvoor van vier tot zelfs twintig gulden per week doen uitbetalen'.³² En Lebrun schreef op 31 maart 1813 aan Napoleon dat de vervangingen tijdens de laatste lichting over het algemeen minder duur waren dan daarvoor omdat er veel getrouwde mannen waren die zich als remplaçant aanboden om in het levensonderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. Zij lieten vrouw en kinderen achter, die moesten leven van een gedeelte van het geld dat de vervanging had opgebracht. Hij vreesde een grote last voor de samenleving omdat het geld snel op zou zijn en de kans groot was dat de remplaçant niet terugkeerde van het slagveld.³³ Ongetwijfeld zullen economische omstandigheden dus een rol gespeeld hebben in het aanbod van remplaçanten. Maar ook op dit punt leert een vergelijking met Frankrijk dat de verschillen in het gebruik van het stelsel hieruit moeilijk zijn te verklaren. Ook in dat land was de economische situatie in deze laatste jaren van het keizerrijk immers bepaald niet rooskleurig. Een belangrijk aanwijsbaar verschil met Frankrijk is wel dat Nederland pas vanaf de lichting 1808 manschappen voor het Franse leger was gaan leveren. De Nederlander die een remplaçant wilde stellen, kon daarom in tegenstelling tot de Fransman een beroep doen op een rijk reservoir aan mannen dat voor 1788 was geboren en geen andere militaire verplichtingen had. Hoewel de Nederlander minder gewend was aan de dienstplicht dan de Fransman, die al vanaf 1798 met het instituut bekend was, en hij meer moeite zal hebben gehad zich te vereenzelvigen met de oorlogen van een buitenlandse overheerser, won de armoede in vooral de grote steden het in veel gevallen blijkbaar van de angst voor de Napoleontische dienstplicht. De economische omstandigheden speelden een rol bij het aanbod van remplaçanten, dat in potentie groot was door de late invoering van de Franse wetgeving in Nederland.

²⁶ Woloch, *The new regime*, 401.

²⁷ Naber, *Overheersching*, 208. Haak, *Van Inlijving tot Bevrijding*, 139. W. Eekhoff, *Friesland in 1813*, (Leeuwarden 1864) 57.

²⁸ Welten, *In dienst*, 481.

²⁹ Schnapper, *Remplacement*, 27, Welten, *In dienst*, 481, Woloch, *The new regime*, 403.

³⁰ R. Griffiths en D.J. Noordam, 'De overheid en de economische en sociale ontwikkelingen van 1780 tot 1830', in: W. Fritschy en J. Toebes (red.) *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830*. (Nijmegen 1996) 173.

³¹ De rekrutering lijkt in deze tijd in Nederland succesvoller in de steden dan op het platteland. Dat was een internationale trend. Zie bijvoorbeeld over Groot-Brittannië: Colley, *Britons*, 297-306.

³² Naber, *Overheersching*, 256.

³³ H.T. Colenbrander, *Vestiging van een Koninkrijk 1813-1815* (Amsterdam 1927) 260 en 261.

De vraag van de Nederlandse elite naar remplaçanten was tot tevredenheid van de Franse bewindslieden en ambtenaren eveneens in ruime mate aanwezig. In hun rapporten aan het moederland kreeg de dienstvervangning van de gegoede burgers een rol toegedicht in het beeld dat ze het liefst opriepen: de betrekkelijke rust in Nederland. Het viel als gezegd met die rust in de praktijk van alle dag echter flink tegen. Maar de Franse bestuurders hadden daar geen oog voor. In hun ivoren en Babylonische torens hadden zij uit politieke overwegingen en uit onwetendheid boven alles aandacht voor de stemming onder de gegoede burgerij die hun taal sprak en van de remplaçantenmarkt gebruik maakte. Zij konden of wilden weinig weten van de gevoelens in de lagere regionen van de samenleving: de burgers die arme sloebbers uit hun omgeving alleen uit wanhoop zagen kiezen voor een bestaan als dienstvervanger en daarmee voor een bijna zekere dood in het Franse leger. Misschien leidde de dienstvervangning bij de grote massa wel tot extra ergernis over de Franse bezetting en de dienstplicht. Maar dat is een vraag waarover de beschikbare kwalitatieve of kwantitatieve bronnen geen antwoord geven. De cijfers op de remplaçantenmarkt die hier aan bod kwamen, lieten hoe dan ook vraagtekens achter. Ze toonden dat de bevolking door de vele vervangingen al snel kennis maakte met het fenomeen dienstvervangning, maar welke factoren het handelen van de vele deelnemers op de vraag- en aanbodzijde van remplaçantenmarkt beïnvloedden, bleek moeilijk te beantwoorden. In het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken dat dit niet alleen gold voor vervangingen in Nederland tijdens de Franse bezetting. Het functioneren van het remplaçantenstelsel is voor de hele negentiende eeuw moeilijk te verklaren omdat bij de vraag en het aanbod op de markt veel verschillende factoren door elkaar heen speelden. Dat de cijfers niet altijd beschikbaar of beperkt waren, bleek een aanvullende belemmering voor de periode van de Franse bezetting.

6.3 *Het dilemma van Willem I*

Volgens de Amerikaanse historicus Woloch hielp Napoleon's dienstvervangning 'oil the wheels of recruitment in the traditional military zone of the republic'.³⁴ In het verlengde hiervan stelt Joost Welten in zijn studie over Weert dat Napoleons rekruteringspolitiek mede dankzij de dienstvervangning succesvol was in veroverde gebieden waar geen beroep op vaderlandsliefde kon worden gedaan. De mogelijkheid van vervanging droeg er in belangrijke mate toe bij dat de last van de conscriptie voor een deel van de bevolking van het land van Weert niet als ondraaglijk werd ervaren.³⁵ Woloch en Welten hadden dezelfde opmerkingen over de rekruteringsmethodiek van de nieuwe Oranjevorst kunnen plaatsen.

Toen Willem I in december 1813 aan de macht kwam, was het al snel duidelijk dat hij een vorm van dienstplicht moest handhaven. Ook om de dienstvervangning kon hij niet heen, hoewel hij zijn bedenkingen had. De koning en zijn raadgevers waren het erover eens dat zijn dienstplichtmodel minder zwaar moest zijn, of in ieder geval lijken, dan dat van zijn gevreesde Franse voorganger. Het remplaçantenstelsel had in de ogen van veel vooraanstaande burgers de Napoleontische rekruteringsmachine nog enigszins dragelijk gemaakt. Willem kon hun steun in deze eerste jaren niet missen en het was daarom niet meer dan logisch dat hij vervanging toestond. Zowel in het *reglement van algemene volkswapening* van 1813, als de militiewetten van 1815 en 1817 werden artikelen opgenomen die de voorwaarden voor plaatsvervangning en nummervwisseling vaststelden.

Koning Willem I begreep in navolging van Napoleon dat dienstvervangning een belangrijk instrument was om het voortbestaan van de dienstplicht in ieder geval in hogere kringen aanvaard te krijgen. De ongeregelheden tijdens de lotingen van 1814 zullen aan deze gedachte hebben bijgedragen. De onrust was mede ontstaan uit teleurstelling dat de beloofde terugkeer naar 'oude Tijden' geen afschaffing van de gehate dienstplicht inhield. Er waren ook waarschuwendende signalen uit de provincie. Zo kwam de commissaris-generaal in het departement van de Monden van de Schelde (Zeeland) in 1814 niet alleen met de praktische mededeling dat de zittingen van de militieraden vanwege vorst waren vertraagd. Hij had nog iets belangrijkers te melden: 'Er lopen hier gerugten alsof men in Holland het remplacement zoude tegengaan, zonder te willen vooruitlopen op de decisie, kan ik UEG dat dit geene goede impressie maken zoude; intusschen hebben reeds soortgelijke gerugten eenen nadeligen en verontrustenden invloed en zij zijn des te berispelijker daar zij welligt van alle grond zijn ontbloed'.³⁶

³⁴ Woloch, *The new regime*, 398.

³⁵ Welten, *In dienst*, 482.

³⁶ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 4, brief 23 januari 1814.

De geruchten in Zeeland kwamen niet helemaal uit de lucht vallen. Koning Willem I begreep het nut van dienstvervanging, maar hield het gebruik vanaf de eerste dagen van zijn regering wel tegen wil en dank in stand. De grondwetcommissie van 1814 mocht van hem bijvoorbeeld met geen woord reppen over plaatsvervanging.³⁷ De opname ervan betekende immers dat in de toekomst een wet zonder plaatsvervanging alleen mogelijk was als de grondwet werd herzien. Al snel na 1814 werd een steeds grotere scepsis zichtbaar.

Het belangrijkste bezwaar van de koning tegen het remplaçantenstelsel was dat het medeverantwoordelijk was voor sterk tegenvallende werving van vrijwilligers voor zijn eigen staande leger. Hoewel Willem I de militie als een ondergeschikt hulpkorps van zijn staande leger beschouwde, bleek al snel dat zijn soldaten daar anders over dachten. Veel jongens die voor een militair bestaan kozen, prefereerden een leven als nummervwisselaar of plaatsvervanger in de ‘minderwaardige’ militie boven een plek als vrijwilliger in het staande leger van de koning. De vervanging leverde veel meer geld op. Al op 19 januari 1814 schreef kolonel S.J. graaf van Limburg Stirum, die in dat jaar met de werving voor de landmilitie in Arnhem was belast, aan de commissaris van Oorlog: ‘Sedert de loterij een aanvang genomen heeft, staat de werving niet alleen stil, maar de desertie neemt toe. De luiden worden verleid door groote premies om als remplaçanten zich te engageeren’.³⁸ In de volgende maanden en jaren werden deze geluiden over valse concurrentie steeds luider en talrijker en zij vormden voor Willem een eerste aanleiding om de dienstvervanging te heroverwegen.

Een tweede aanleiding voor Willem vormden de vele negatieve berichten over het functioneren van het remplaçantenstelsel die de koning via zijn minister van Binnenlandse Zaken ontving. De minister van Binnenlandse Zaken baseerde zich hierbij op een stroom van klachten van gouverneurs in de provincie, militieraden en gemeentes over valse praktijken in de tussenhandel. De misstanden namen sinds de Franse tijd alleen maar toe omdat de militiewetten van 1815 en 1817 in tegenstelling tot Napoleon de bemiddelingsbranche toestonden. Tussenpersonen roken al snel na het toestaan van plaatsvervanging en nummervwisseling hun kans om te bemiddelen en in het hele land boden makelaars of commissionairs in dienstvervanging, zoals ze in neutrale zin werden genoemd, hun diensten aan. De tussenpersonen hadden een slechte naam. De algemene opinie was dat ze alleen op winst uit waren en om dat doel te bereiken praktijken als bedrog, valsheid in geschrifte en afpersing niet schuwden. In de volkstaal waren ze geen commissionairs of makelaars maar bloedhandelaren, zielverkopers of soldatenronselaars en dat was niet helemaal onterecht, zoals nog zal blijken.

De twijfels van Willem I namen met het jaar toe. De koning kwam zelfs met een alternatief voor plaatsvervanging: een systeem van afkoop. De vervangingen moesten niet langer via particuliere weg maar via de overheid plaatsvinden. De burger die niet in dienst wilde, betaalde een van tevoren bepaalde som aan de staat en de staat wierf daarmee een vrijwilliger die de opengevallen plaats opvulde. De particuliere markt werd op deze manier uitgeschakeld, terwijl voor de gegoede burgerij de mogelijkheid bleef bestaan om met een geldbedrag de dienstplicht te ontlopen. Willem zal goede hoop hebben gehad dat het parlement, waarin de gegoede burgerij was vertegenwoordigd, met een dergelijk systeem van afkoop kon instemmen. Die hoop moest hij in dit geval wel koesteren. De koning had het op het terrein van de dienstplicht bij uitzondering namelijk niet alleen voor het zeggen. De grondwetten van 1814 en 1815 bepaalden dat alleen het staande leger zijn domein was. De militieaangelegenheden dienden bij wet te worden geregeld. Dat betekende dat de vorst veranderingen niet zomaar met een koninklijk besluit kon afdoen, maar met de leden van de Staten-Generaal moest onderhandelen en tot concessies bereid moest zijn. De invloed van het parlement voorkwam dat Willem I dienstvervanging afschafte. Hij begreep dat een wet die dienstvervanging beëindigde het niet zou halen in een Tweede Kamer die de rijke burgerij vertegenwoordigde. Of om in de woorden van de historicus Martin Bossenbroek te spreken: ‘De afwenteling van de dienstplicht op de onderste lagen van de bevolking werd door het welgestelde deel van de natie en dus door het parlement als een te kostbare verworvenheid beschouwd om prijs te geven’.³⁹ Het afkoopplan van Willem was in dergelijke omstandigheden misschien een haalbaar alternatief.

Toch maakte Willem geen politiek werk van zijn afkoopplan. Hij twijfelde en zijn directe omgeving hield hem uiteindelijk tegen. De koning was een hardwerkende, twijfelende man van het detail die de

---

³⁷ Colenbrander, *Vestiging*, 76.

³⁸ Colenbrander, *Vestiging*, 46.

³⁹ Bossenbroek, *Volk*, 81.

grote lijn nogal eens uit het oog verloor. Als een soort spin in het web van staatszaken dienden alle dossiers die ook maar enigszins van belang waren zijn bureau te passeren en het vraagstuk dienstvervanging vormde daarop geen uitzondering. De koning stond voor een dilemma: aan de ene kant kon hij het parlement niet van zich vervreemden, aan de ander kant zag hij de oneerlijke concurrentie voor de vrijwillige werving liever vandaag dan morgen verdwijnen. De koning was uit pragmatische overwegingen en niet uit ideële motieven tegen vervangingen. Het ging hem bij de legervorming om voldoende en geschikte manschappen en niet om een nationaal leger waarin alle lagen van de bevolking waren vertegenwoordigd. Hij had als vorst uit de periode van de Restauratie geen interesse in het gelijkheidsideaal van de Franse Revolutie en was daarom niet principieel tegen dienstvervanging. Zijn streven naar een sterk leger was gebaseerd op de rol die Nederland tijdens het Congres van Wenen was toegedicht als bufferstaat ten opzichte van Frankrijk en zelf had hij continentale ambities. Zo had zijn vertrouweling en minister van Buitenlandse Zaken, J. G. baron Verstolk van Soelen een plan gepresenteerd waarin voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een belangrijke rol was weggelegd om de plaats van Pruisen als kleinste van de Europese grootmachten over te nemen. De omvang van het leger was hiervoor een belangrijk instrument. Een groot leger was, naar de geallieerden waren overeengekomen, een belangrijke maatstaf voor de rangorde van de mogendheden.⁴⁰

Aan het eind jaren van de jaren 1820 besprak Willem met zijn belangrijkste adviseurs ten langen leste het pragmatisch compromis waar hij al jaren over weifelde: het afkoopplan waardoor een soort van dienstvervanging mogelijk bleef zonder dat de getsalssterkte van de nationale militie eronder leed. Er ontstond een uitvoerige correspondentie tussen de koning, zijn minister van Binnenlandse Zaken, P.L.J.S van Gobbelschroy, en zijn tweede zoon, prins Frederik, die op dat moment commissaris-generaal van het ministerie van Oorlog was. De briefwisseling leert dat de koning in de loop der jaren de nadelen van dienstvervanging hoger was gaan inschatten dan de voordelen, en toont zijn zoon zelfs als een uitgesproken tegenstander.⁴¹ Van Gobbelschroy had minder bezwaren ten opzichte van dienstvervanging en was bovendien bepaald niet enthousiast over het afkoopalternatief van de Oranjevorst. Zo wees hij er in een notitie uit april 1828 op dat het moeilijk zou worden om de hoogte van de uitkoopsom te bepalen. De prijs mocht niet te laag zijn, omdat er dan te weinig geld overbleef om genoeg vrijwilligers op de arbeidsmarkt te werven. Een te hoge prijs zou daarentegen leiden tot gemor onder de burgerij. Bovendien had een eigen onderzoek uitgewezen dat de prijzen voor plaatsvervangers nogal verschilden per provincie en ook tussen de stad en het platteland. Hierover merkte Van Gobbelschroy op: 'omdat hoedanig ook de sommen zouden zijn geregeld, dezelve, in aanmerking genomen de zoo zeer verschillende prijzen, welke voor de remplaçanten in de eene provincie bij tegenstelling van de andere worden betaald, terwijl ze voor eenige personen zouden kunnen zijn of voordeelig, of gematigd, voor anderen daarentegen tot een bezwaar zoude kunnen verstrekken het welk den maatregel als een soort van belasting ten hunnen aanzien zouden kunnen doen beschouwen'.⁴² Daarbij maakte dit systeem het onmogelijk dat een ongelukkig ingelote jongen zich door een broer, neef of vriend liet vervangen. Van Gobbelschroy kon op grond van deze argumenten niet anders dan tot de conclusie komen 'dat een voorstel van wet, hetwelk tot daargestelling van de genoemde maatregel mogt worden gedaan, bezwaarlijk op genoegzame bijval van de leden der kamers zouden kunnen rekenen'.⁴³

Ook van de kant van zijn zoon hoefde de koning op weinig bijval voor zijn plan te rekenen. De staat zou zich volgens Frederik op een gevaarlijk terrein begeven: 'alzo met der daad datzelfde doen, het welk door de bestaande associaties ter levering van plaatsvervangers, thans wordt verricht'.⁴⁴ Als fervent tegenstander van het remplaçantenstelsel zag Frederik meer in het moeilijk maken van vervanging. Zo moest volgens hem de maximum leeftijd naar beneden, mochten plaatsvervangers niet langer getrouwd zijn en zouden onderofficieren uit het staande leger minder makkelijk de overstap naar de lucratievere plaatsvervanging moeten kunnen maken.⁴⁵ Op deze manier kon volgens Frederik het tekort aan

---

⁴⁰ H. Amersfoort, 'De strijd om het leger 1813-1840', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.) *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk* (Brussel 1992) 191. Amersfoort, *Koning en Kanton*, 59.

⁴¹ Eerder beschreven door: F. de Bas, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd IV* (Schiedam 1913) 200-201 Bossenbroek, *Volk*, 81.

⁴² NA, archief ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 2079, brief 17 april 1828, nr. 106 A.

⁴³ Ibidem, nr. 2079, 17 april 1828.

⁴⁴ Ibidem, nr. 2088, brief commissaris-generaal van oorlog 10 november 1828.

⁴⁵ Ibidem, nr. 2082, brief commissaris-generaal Oorlog 19 mei 1828.

vrijwilligers voor het staande leger het best worden bestreden. Hij vond nummervisseling om dezelfde reden overigens wel toelaatbaar 'en dus het waarschijnlijk niet is te verwerpen, dat hij weldra de nummervisseling door eene vrijwillige verbintenis op de voet bij artikel 171 der wet van 1817 omschreven zal doen volgen'. Ondanks al deze tegenwerpingen bleef de koning erop aandringen dat er een gezamenlijk wetsontwerp moest komen met de afkoop als uitgangspunt.⁴⁶ Hoewel de minister en de commissaris-generaal naar Willem hadden te luisteren, gingen ze waarschijnlijk om de besluitvorming te traineren bewust moeizaam overstag. Ook het karakter van de detailzieke Willem zal niet hebben meegeholpen om snel tot een nieuwe wetgeving te komen. Toen in 1830 de Belgische opstand uitbrak was er in ieder geval van een nieuw wetsvoorstel nog geen sprake en verdwenen de plannen in de bureaula. De wet van 1817 en de wijzigingswet van 1820, die dienstvervanging toestonden en regelden, bleven van kracht tot 1861.

6.4 *Misstanden op de remplaçantenmarkt*

De plannen van de koning voor afkoop in plaats van vervanging gingen tot 1830 niet door en daarna voorkwam het conflict met België verandering in de wetgeving die de remplaçantenmarkt regelde. De militiewet uit 1817, die een compromis tussen koning en parlement was, bleef tientallen jaren van kracht. Op het terrein van dienstvervanging deed Willem water bij de wijn om zo de politieke elite tevreden te houden en voldoende steun te krijgen voor een staand leger van beroepsmilitairen met aanvulling van dienstplichtigen. De zonen van de elite mochten buiten het leger blijven. Hij streefde er daarbij wel naar dat dat niet op een te gemakkelijke manier gebeurde. Het remplaçantenstelsel moest niet een nog groter concurrent voor de vrijwillige werving van het staande leger worden dan het al was. Het parlement gaf zijn steun aan een strenge regelgeving. De plaatsvervanger moest aan de volgende eisen voldoen:

- ingezetene zijn;
- minimaal twintig en maximaal dertig jaar zijn (als hij al als milicien had gediend tot vijfendertig jaar);
- niet kleiner dan 'vijf voet en twee rijnlandsche maat' (1.622 meter) zijn;
- een verklaring van goed gedrag kunnen overleggen (ondertekend door twee hem bekende ingezetenen);
- niet wegens slecht gedrag eerder uit de militaire dienst zijn ontslagen;
- een bewijs leveren dat eventuele vrouw en kinderen 'niet ten laste van eenige publieke kas zullen komen'.
- zijn dienstdienst al vervuld hebben (hieronder werd ook iemand verstaan die geen dienstplicht had vervuld omdat hij was uitgeloot of vrijgesteld);
- vijftien maanden hebben gewoond in de provincie van de geremplaceerde.⁴⁷

Voor de nummervisselaar golden minder strenge eisen. Een belangrijke extra beperking was wel dat hij afkomstig moest zijn uit dezelfde gemeente als de loteling wiens plaats hij innam.

De geremplaceerde moest niet alleen met deze eisen voor zijn vervanger rekening houden. Voor hem en zijn ouders lagen nog andere beproevingen op de loer. Zo moest hij naast het geld dat hij voor vervanging op tafel legde, als compensatie voor gemaakte overheidskosten een bedrag van vijftientig tot vijftenzeventig gulden in de kas van de dichtstbijzijnde belastingontvanger storten. Daarnaast was het verplicht een notarieel contract met de remplaçant op te maken, dat ter boordeling aan de militieraad werd overlegd. Bovendien bepaalde de wijzigingswet van 1820 dat de geremplaceerde na achttien maanden niet langer verantwoordelijk was voor de plaatsvervanger als hij honderdvijftig gulden aan de ontvanger betaalde. Deed de geremplaceerde dat niet, dan liep hij gedurende vijf jaar de kans om bij desertie alsnog in dienst te worden geroepen of anders een nieuwe plaatsvervanger te moeten stellen.

Een laatste beproeving was de periode van enkele weken tussen de keuring en de feitelijke aflevering van de plaatsvervanger aan de krijgsmacht. In deze weken bleef de geremplaceerde verantwoordelijk voor zijn plaatsvervanger en hij kwam hierdoor in een kwetsbare positie. De formaliteiten rond de plaatsvervanging waren vervuld en meestal had al een eerste betaling plaatsgevonden, maar de plaatsvervanger had hier niet altijd een boodschap aan en verdween dan op het laatste moment. In verhalen uit die dagen komt de kans op afpersing door jongens en mannen die op die manier probeerden een slaatje te slaan uit de kwetsbare positie van ouders die voor een vervanger kozen, geregeld naar voren. Zo schreef J.H. Wind in 1970 in een Drents streekblad over de slechte ervaringen van zijn vader met een plaatsvervanger: 'Daarbij mus ie

⁴⁶ Ibidem, nr. 2089, brief Secretaris van Staat 10 december 1828.

⁴⁷ Staatsblad 1817 no. 1, wet 8 januari 1817, artikel 97.

die knoop veural nog zo lang de kost geem, totdat ie opgeroepen weur. Veural mus ie oppassen daj hum van te veuren niet te veulen van de f 300,- alvast te gaven, veurd dat ie in de kazerne was, want de koans dat ie veurtied over de gröppe wupte, was niet denkbeeldig, en dan muss ie jao een nije remplacant op zuken'.⁴⁸

Het was voor de geïnteresseerden die een plaatsvervanger of nummervervisselaar wensten dus niet eenvoudig om op de juiste manier gebruik te maken van het remplaçantenstelsel. De regelgeving was ingewikkeld, de remplaçanten moesten aan strenge eisen voldoen en de geremplaceerde moest beducht zijn voor desertie of afpersing. Een handboek uit 1840 over de regelgeving met betrekking tot dienstvervanging waarschuwde de lezer: 'Eene der meest moeite, omslag en kosten aanbrengende in ons land is, ongetwijfeld, de remplacering en nummervwisseling, vooral voor hen, die onbekend zijn met de hieromtrent bestaande verordeningen en bepalingen, en al datgenen, wat men daarbij al in aanmerking te nemen heeft (...) dat het zeer nuttig, ja noodzakelijk is voor iedereen, welke hiermee in aanraking kan komen, om met de voornaamste bepalingen, althans met diegene welke hem voor misleiding kunnen behoeden, bekend te zijn,- dit valt niet te betwijfelen. Hoe velen hebben hunne onkunde dienaangaande niet reeds geboet! Hoe velen zijn niet bedrogen en misleid, door listige schelmen, die er hun werk van maken, om degene, die remplaceren wil, zoo wel als den remplaçant op alle mogelijke wijze af te zetten! Hoe vele zijn niet door hunne plaatsvervangers zelf bedrogen geworden!'.⁴⁹

De boodschap over het belang van bemiddeling sloeg aan. Vanwege de kans op chantage door plaatsvervangers en de ingewikkelde regelgeving maakten ouders, hoewel soms tegen wil en dank, gebruik van de diensten van tussenpersonen die zij nog enigszins vertrouwden. Zij hoefden de remplaçant dan niet te verzorgen en zich niet zelf te verdiepen in de ingewikkelde regelgeving. Bovendien was de hulp van deze derde partij vaak onvermijdelijk omdat ouders zelf in hun omgeving geen geschikte plaatsvervanger of nummervervisselaar konden vinden. De ouders werden uit angst voor afpersing, onbekendheid met de regelgeving en noodzaak in de armen van tussenpersonen gedreven ondanks waarschuwingen van buurt- en standgenoten, gemeentebesturen en de pers over het optreden van deze zakenlieden dat niet ten onrechte het stempel verdacht en bedrieglijk kreeg opgedrukt.

De bemiddelingsbranche greep haar kans en kwam al snel van de grond dankzij de wetgeving die haar handelen toestond en doordat de branche zich opwierp als alternatief voor de afpersingspraktijken van individuele remplaçanten. Het optreden van deze bemiddelaars was echter weinig verheffend. Verslagen over misstanden van autoriteiten die verantwoordelijk waren voor de rekrutering van de militie, bevestigden het negatief imago van de remplaçantenmarkt in de praktijk van alledag. Zo klaagden de voorzitters van de drie militieraden in Amsterdam in 1815 over verraderlijk gedrag van tussenpersonen. In een uitgebreid verslag schreven zij over valse praktijken tijdens de stedelijke loting door: *Bureaux van Remplacering en oproeping*. De oorzaak zal niet onbekend in de oren hebben geklonken van degenen die in de Franse tijd in Amsterdam met dienstvervanging te maken hadden gehad: de afgifte van valse of op zijn minst dubieuze verklaringen van goed gedrag. In de militiewet van 1815 stonden de vereisten waaraan dergelijke verklaringen moesten voldoen. Zij behoorden te zijn 'afgegeven door het plaatselijk bestuur, op de getuigenis van twee bekende ingezetenen, houdende dat de voorgestelde plaatsvervanger is van een goed gedrag, en dat voor hem aan de nationale militie is voldaan of niet heeft kunnen voldaan worden'.⁵⁰ De klacht van de militieraden in Amsterdam ging over certificaten van goed gedrag die niet door het gemeentebestuur waren ondertekend, en: 'waarvan de houders verklaarden de daarin vermelde getuigen niet te kennen en weder anderen welke naamen bij laatst ondergetekende als publiek geïnfameerd bekend waren'.⁵¹ Het kwam zelfs voor dat tussenpersonen als getuigen optraden. De voorzitters van de militieraden wisten de oorzaak van deze incidenten: 'Enige van de meest bekendste, ja zelfs geïnfameerde booswigten hebben zig weten meester te maken van de bezorging van plaatsvervangers in de Nationale Militie zo door publieke aanplakking van 't daarstellen van zogenaamde Bureaux van Remplacering en oproeping'.⁵² Om te voorkomen dat de tussenpersonen 'hun schelmerijen

⁴⁸ J.H. Wind, 'Lotten', in: *Oens Kraantien* 24 nr.8 (1970) 2-5. Een ander voorbeeld: Simon Duindam, 'De geschiedenis en het voortbestaan van de dienstplicht vanuit economisch perspectief', in: *Ex Tempore, historisch tijdschrift* KU Nijmegen 13, nr. 39 (1994) 207.

⁴⁹ *Onmisbaar handboek voor allen, welke remplaçanten of nummervervisselaars in dienst der nationale militie willen stellen* (1840) 3-4.

⁵⁰ *Staatsblad der Vereenigde Nederlanden*, no. 19, militiewet artikel 46.

⁵¹ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 58, 4 november 1815 van de heeren Voorzitters van de Militieraad in het 13^e en 14^e Militiedistrict in Amsterdam.

⁵² *Ibidem*, nr.58, 4 november 1815.

voorzetten', vroegen de voorzitters aan de minister van Binnenlandse Zaken om zijn collega van Justitie op de hoogte te stellen. Zelf hadden ze al aan de burgemeester gevraagd volgende jaar beter toezicht te houden en strengere maatregelen te nemen: alleen het verscheuren van de aanplakbiljetten was niet voldoende. Bovendien sloten ze zelfs niet uit dat de tussenpersonen bij de afgifte van de certificaten door ambtenaren waren geholpen.⁵³ De directeur van politie, een vooraanstaand voormalig patriot, Samuel Iperusz Wiselius, nam de klachten serieus en antwoordde de voorzitters in november 1815 dat ook hij het vermoeden had 'dat bij derzelve afgiften niet alleen niet volgens de wet; maar zelfs te kwader trouw te werk is gegaan'.⁵⁴ Hij beloofde een vooronderzoek in te stellen naar de vraag of het optreden van de tussenpersonen voor strafrechtelijke vervolging in aanmerking kwam. In het archief zijn geen documenten gevonden die erop wijzen dat het daadwerkelijk tot een proces is gekomen.

Niet alleen gemeenteambtenaren maar ook de leden van de militieraden bevonden zich in een positie die een gedegen kennis van de wet en onkreukbaarheid vereisten, en daar schortte het vooral in deze beginjaren van de militiewetgeving nogal eens aan. Al in mei 1814 liet de commissaris-generaal voor Oorlog Mr. J.H. baron Mollerus een klaagzang horen over hun optreden, dat ervoor zorgde: 'dat de remplaçanten in het algemeen bestaan uit voor de dienst ongeschikte personen, somtijds uit slegt volk, zoodanig dat de geest van zedeloosheid in de corpsen wordt gebracht, hetwelk de ordentlijke jeugd afschrikt, en derzelve ouders moet bedroeven en verontrusten (...) Dit kwaad moet zijne source vinden in de niet genoegzaame oplettendheid en slapheid der militieraden, waarvan het schijnt dat sommige zich veroorloven met verwaarlosing der Wet vreemdelingen tot remplaçanten aan te nemen (...) Hoe zoude zoo veel misdadigers een schuilplaats vinden, indien alle autoriteiten, welke daarbij zijn geconcerneerd, pligtmatic werkzaam waren'.⁵⁵ In juli van hetzelfde jaar kwam de bewindsman nog een keer op zijn ongenoegen terug: 'Dat verschillende militieraden zich niet naar behooren hebben gehouden aan de instructies dezelve voorgeschreven ter beoordeling van remplaçanten (...) integendeel, dat verschillende dier Raden eene schuldige toegevendheid hebben plaatsgegeven, en personen tot remplaçanten hebben geadmitteerd, die uit hoofde van een gecorrumpeerd fysiek of moreel, of van beide volstrektelijk hadden behooren gerejecteerd te worden'.⁵⁶

Naar aanleiding van deze klachten liet de minister van Binnenlandse Zaken de gouverneurs in de provincie weten dat ze het doen en laten van de militieraden strenger moesten volgen. Maar hij kwam bedrogen uit als hij dacht dat de problemen daarmee uit de wereld waren en er slechts kinderziektes in het spel waren, die wel vaker voorkwamen bij de uitvoering van nieuwe wetgeving. De moeilijkheden rond ambtenaren en militieraden bleven voortduren. In 1822 deelde de minister van Binnenlandse Zaken bijvoorbeeld aan koning Willem I mee dat er bij hem klachten waren binnengekomen over militieraden in Zuid-Holland die niet altijd de benodigde nauwkeurigheid in acht namen bij de aanname van plaatsvervangers. Zo was in juli 1821 een zeker Gerrit Robol als plaatsvervanger voor een loteling uit Hazerswoude ingelijfd. In september was hij gedeserteerd en weer opgepakt. Tijdens een juridisch onderzoek naar aanleiding van de desertie kwam aan het licht dat deze Robol in 1800 wegens een zwaar vergrijp door de schepenen van Rotterdam was gezeseld, gebrandmerkt en veroordeeld tot 40 jaar tuchthuis. Navraag vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken bij de gouverneur van de Koning leerde dat de verantwoordelijke militieraad onzorgvuldig had gehandeld. Robol was als plaatsvervanger geaccepteerd terwijl slechts twee van de vier vereiste certificaten waren afgeleverd.⁵⁷ Naar aanleiding hiervan wees Willem de gouverneurs erop dat de militieraden bij de eerstvolgende zittingen opnieuw aan de bepalingen van de wet moesten worden herinnerd.⁵⁸

De problemen over contacten tussen de bemiddelingsbranche en militieraden bleken halsstarrig. De minister van Binnenlandse Zaken bleef voortdurend waarschuwen. Zo gaf hij de gouverneur van Zuid-Holland in 1846 andermaal opdracht om de militieraden in zijn provincie erop te wijzen dat ze nauwkeurig moeten zijn.⁵⁹ Dit keer lag de oorzaak in Den Haag. Daar was een zekere Joseph Koning ten onrecht als plaatsvervanger ingelijfd. Koning was eerder namelijk door de krijgsraad in Gelderland vervallen verklaard voor de dienst en tot drie jaar kruiwagenstraf veroordeeld 'ter zake van desertie

⁵³ Ibidem, nr.58, 21 april en 4 november 1815.

⁵⁴ Ibidem, 4 november 1815 directeur der Politie, Wiselius.

⁵⁵ Ibidem, nr. 12, brief 29 mei 1814.

⁵⁶ Ibidem, nr 17, brief 29 juli 1814.

⁵⁷ Ibidem, nr 577, brief 16 juli 1822.

⁵⁸ Ibidem, nr. 585, besluit 12 augustus 1822 no.95.

⁵⁹ Ibidem, nr 3226, brief 5 juni 1846.

met medeneming van goederen van zijnen kameraad uit de kazerne en van eenige zijner equipmentsstukken, gepaard met misbruik van vertrouwen'. In Roermond werd het jaar daarop de secretaris van de militieraad, P.H. Biergans, uit zijn functie ontslagen en na gerechtelijk onderzoek veroordeeld tot vijf jaar dwangarbeid voorafgegaan door pronkstelling en brandmerk. Hij had zich schuldig gemaakt aan corruptie en valsheid in geschrifte.⁶⁰

In het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken zijn in het bijzonder klachten en verzoeken om maatregelen tegen (vermeende) valse praktijken en fraude van de bemiddelingsbranche aanwezig. Ze konden niet voorkomen dat er een remplaçantenmarkt ontstond die weinig verschilde van de ronselpraktijken uit de tijd van de VOC en het Staatse leger. Mr. Gustaaf Willem baron van Imhoff, gouverneur van de Koning in Groningen tussen 1814 en 1830, was een belangrijk criticus van de praktijken in de bemiddelingsbranche. In 1817 schreef hij de minister van Binnenlandse Zaken een uitvoerig verslag over zijn bevindingen. Het verslag zal enigszins overtrokken en gekleurd zijn geweest, zoals wel vaker het geval was met een rapportage van een vooraanstaande bestuurder die een hoger politiek doel diende. Het hogere doel was in dit geval een voorstel tot een door de provinciale overheid beheerd afkoopstelsel als alternatief voor de louche tussenhandel.

Ondanks deze kanttekening over het schrijven van Van Imhoff, geeft het een aardig beeld van het functioneren van de tussenhandel, of op zijn minst een goed inzicht over hoe er in die tijd in hogere kringen tegenaan werd gekeken. De baron begon zijn uiteenzetting voorzichtig met de constatering dat de ouders van lotelingen die niet verkozen om in persoon te dienen zich noodzakelijk aan iemand moesten binden om een plaatsvervanger op te sporen. Hij misgunde het de tussenpersonen niet dat zij hieraan verdienden en een bestaan opbouwden. Maar daar bleef het volgens hem helaas niet bij. De meeste tussenpersonen wilden meer en meer winst en schuwden hoe langer hoe minder praktijken als afpersing: 'Het kwaad werd allengkens erger, tot dat eindelijk de wervers van het opsporen van remplaçanten een handel maakten, alle menschen welken genegen waaren als zoodanig Dienst te neemen voor zeer geringe sommen opzochten en naderhand met een enorme winst wederom aan de gading makende verkochten, alzoo eenen werkelijken handel in remplaçanten begonnen te drijven'.⁶¹

Van Imhoff vond het zijn plicht aan de minister de nadelen te verduidelijken die uit de handel in remplaçanten voortvloeiden: 'Van den zedelijken kant beschouwd, verdient de handel in remplaçanten om meerdere redenen afkeer immers heeft de ondervinding geleerd, dat de meergenoemde wervers, die men hier met de naam ronselaars bestempeld niet de gelegenheid afwagten, waardoor zich de remplaçanten aanbieden, om met hun in een accoord te treden, maar zij frequenteren alle kroegen, zoeken aldaar zoodanige menschen op, doen deze op hunne kosten, veel te veel drinken en verleiden daardoor menig arbeidzaam man, die anders gewoon was voor vrouw en kinderen, voor ongelukkige broeders en zusters of voor ouders te werken, tot een ongeregeld gedrag; prenten hen hunne eigene verfoeilijke en verderfelijke grondbeginselen in, en maken eijndelijk op zoodanige tijd, als zij het voordeligst oordelen, van een zwak oogenblik gebruik om een voorheen en naar den aanleg braaf man (...) tot remplaçant te engageren voor eene zoo gering en weinig beteekende som, dat zij die zonder moeite van anderen wederom verdriedubbeld betaald krijgen.

De nieuw geëngageerde remplaçant zijnen roes uitgeslapen hebbende gevoelt zich aan den rand der ellende, doch men laat hem niet tot rust komen, sleept hem opnieuw in ongeregelheden, zoekt hem te overreden dat het veel gemakkelijker en aangener is op kosten van een derde een vrolijk leven te leiden, dan voor zwaren arbeid eenen mageren maaltijd te verdienen en hij – zocht zijn troost dat hij zijne makkers helpt slagtoffers op te sporen en op gelijke wijze aan zijnen verfoeilijken meester te ronselen'.⁶²

In de optiek van de vooraanstaande burger en bestuurder Van Imhoff had niet alleen de remplaçant, maar zeker ook de geremplaceerde te lijden onder het optreden van tussenhandelaren. Ten eerste kwam dat omdat de tussenhandelaren veel te hoge bedragen vroegen. Een ronselaar ontving volgens hem driehonderd gulden, terwijl de remplaçant slechts honderd gulden kreeg uitbetaald.⁶³ Ten tweede vergrootten tussenhandelaren door hun gedrag de kans op desertie van een remplaçant: 'als hem de

⁶⁰ Ibidem, nr. 3244, brief 29 november 1847.

⁶¹ Regionaal historisch centrum Groninger archieven, 800 gouverneur, na 1850 commissaris des Konings in de provincie Groningen 1813-1941 (1950), nr. 804, brief gouverneur Groningen aan minister van Binnenlandse Zaken, 14 maart 1817 (via verwijzing in agenda ministerie van Binnenlandse Zaken).

⁶² Ibidem, nr. 804, brief 14 maart 1817.

⁶³ Ibidem.

oogen over de bedriegerijen van den ronselaar waren opengegaan'. De ronselaar zou er volgens van Imhoff niets tegen ondernemen, en het misschien zelfs aanmoedigen. De geremplaceerde zou dan immers opnieuw van zijn dure bemiddeling gebruik moeten maken, want anders zou hij zelf moeten dienen. Nog vervelender was het voor de geremplaceerde dat hij gewoonlijk het hele bedrag bij het aangaan van de overeenkomst contant moest betalen en hij daardoor geen middel voorhanden had om desertie tegen te gaan.

Van Imhoff kwam vervolgens met een aantal voorbeelden van bepalingen in de wet die ronselaars wisten te omzeilen. Als eerste noemde ook hij het certificaat dat moest aantonen dat de plaatsvervanger vijftien maanden in de provincie van de geremplaceerde had gewoond en dat hij van goed gedrag was. Het moet toentertijd een wel erg belangrijke bron van irritatie zijn geweest. Net als de voorzitters van de militieraden in Amsterdam in 1815 klaagde Van Imhoff namelijk dat de ambtenaren die de certificaten moest afgeven de remplaçanten vaak niet kenden. Tussenhandelaren zagen daardoor hun mogelijkheid schoon om geronselde getuigen te laten verklaren dat plaatsvervangers de vereiste periode in de provincie hadden gewoond en van onbesproken gedrag waren.⁶⁴ Het tweede belangrijke document dat werd gebruikt om de wetgeving te omzeilen, was volgens gouverneur Van Imhoff de door remplaçant en geremplaceerde ondertekende notariële akte die de militieraad moest goedkeuren. De akte, waarin op het eerste gezicht netjes de voorwaarden waren vastgelegd, stelde in de praktijk niet altijd evenveel voor omdat remplaçant en tussenhandelaar naast de notariële akte een onderhandse overeenkomst met een totaal andere inhoud aangingen. Het bedrag in de officiële akte klopte dan in het geheel niet en was veel te laag. Hiermee werd bewust een bepaling ter bescherming van de remplaçant omzeild. Om het verbrassen van geld te voorkomen, schreef de wet namelijk voor dat vier vijfde deel van het bedrag dat de remplaçant ontving, pas na inlijving bij zijn korps in termijnen aan hem mocht worden uitbetaald. De reden voor dit bedrog was dat de remplaçant op die manier direct bij zijn aanstelling het overeengekomen bedrag ontving en de tussenhandelaar in de volgende jaren nauwelijks verdere financiële verplichtingen ten opzichte van hem had. Bovendien had de remplaçant nogal eens een schuld bij de tussenpersoon die dan alleen in de onderhandse akte kwam te staan.⁶⁵ Als de remplaçant getrouwd was en de lage bedragen in de notariële akte daardoor tot vragen van de militieraad zouden kunnen leiden, dan hadden de tussenhandelaren een eenvoudige oplossing: het huwelijk werd simpelweg verzwegen. De geremplaceerde die uiteindelijk de dupe was, kon volgens de Van Imhoff weinig aan dergelijke praktijken doen: 'Men zoude kunnen verwagten dat hij die eenen remplacant zocht die in zoodanige ontduikingen der wet niet kan toestemmen; doch waar zal hij eenen eerlijken ronselaar vinden, die open met hem handelt? Hoe zal hij eenen remplacant bekomen, zonder zich aan zulke lieden te binden? De ronselaar heeft hem in zijn macht'.⁶⁶

Het was Van Imhoff duidelijk: het bedrieglijke optreden van de tussenhandelaar, waar zowel de remplaçant als de geremplaceerde de dupe van was, moest worden gestopt. Zijn voorstel was om de gouverneurs uit de provincies eigen tussenpersonen voor een vast salaris aan te laten stellen. De tussenpersonen zouden betrouwbare, niet op winstbejag uit zijnde personen moeten zijn, die beide partijen zonder dwang bij elkaar brachten. Zij zouden tijdens de transactie een adviserende en bemiddelende rol krijgen en erop toe moeten zien dat de overeenkomst op eerlijke wijze tot stand kwam. Het aanstellen van deze provinciale tussenpersonen hoefde de schatkist niets te kosten als per geslaagde bemiddeling een klein bedrag, bijvoorbeeld tien gulden, werd gevraagd. Van Imhoff vervolgde: 'en, naar mijne inzien, op geene andere, zal men den remplacantenhandel kunnen vernietigen, en het belang der zaak, dat mijne omslagtigheid ten dezen bij U.P. gevoeglijk zal kunnen verschoonen, doet mij de vrijheid nemen bij U.P. aan te dringen (...) dat de handel in remplaçanten op publiek gezag wordt tegen gegaan'. De oproep tot maatregelen leidde vooralsnog niet tot nieuwe

---

⁶⁴ In 1822 noemde ook een militiecommissaris uit Zuid-Holland de irritaties over getuigen bij verklaringen van goed gedrag en hij gaf aan wat voor mensen dat volgens hem waren. De certificaten zouden veel minder makkelijk moeten worden afgegeven: 'want nu zijn het veelal Hoerewaarders of Ronselaars of vaste luiden die daarvoor betaald worden'. NA, ministerie Binnenlandse Zaken, 553, brief 20 juli 1822.

⁶⁵ In een onderzoek uit 1827 naar de prijzen op de remplaçantenmarkt, dat verderop aan bod komt, schreef de gouverneur van Noord-Brabant over lage bedragen in de akten: 'en om dat te ontduiken wordt er, behalve het bij de wet voorgeschreven contract, waarin slechts een bagatel, ja somtijds een horloge of klederen wordt bedongen, een onderhandsch contract of gewoonlijk eene acceptatie of schuldbekentenis opgemaakt'. NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2072, 13 december 1827, aldaar brief gouverneur van Noord-Brabant 3 augustus 1827.

⁶⁶ RHC Goningen, gouverneur Groningen, nr. 804, brief 14 maart 1817.

regelgeving van overheidswege, hoewel deze aardig in de buurt kwam van de afkoopideeën van de weifelende Willem I. Het voorstel waar Van Imhoff zijn verslag mee eindigde zou wel onbedoeld de voorbode zijn van een belangrijk particulier initiatief dat in latere jaren tot stand kwam. De gegoede burgerij in een aantal grote steden ging in het begin van de jaren 1820 als reactie op de praktijken van de onbetrouwbare tussenpersonen onderlinge waarborgmaatschappijen stichten.

Het eerste initiatief dateert waarschijnlijk uit 1820. In dat jaar schreef de Haagse jonkheer Hendrik Maurits van der Goes een verzoekschrift aan Willem I met daarin bijgesloten een plan tot oprichten van een onderlinge waarborgmaatschappij. In het verzoekschrift vroeg hij als president van een militieraad om koninklijke goedkeuring voor het oprichten van een dergelijke maatschappij in Den Haag. Het was hem gebleken dat ‘zekere personen eene schandelijke trafiek maken van het bezorgen van plaatsvervangers en nummervwisselaars, waardoor zowel de loteling als de remplaçant dikwerf worden bedrogen’.⁶⁷ De minister van Binnenlandse Zaken stuurde het verzoekschrift voor advies naar de gouverneur in Zuid-Holland. De gouverneur deelde in zijn antwoord mee dat hij overwegend bedenkingen had, hoewel het plan ook goede kanten kende. De minister van Binnenlandse Zaken was het met hem eens. Het gouvernement moest zich volgens beide bewindslieden niet inlaten met dergelijke particuliere initiatieven die risico’s met zich meebrachten. Daarnaast zouden waarborgmaatschappijen de vrijwillige werving alleen maar verder bemoeilijken. Tenslotte was het volgens hen maar de vraag of de kwalijke praktijken van de particuliere bemiddelaars, die al jaren in de provincie het bedrijf uitoefenden en die vooral op het platteland een zekere bekendheid hadden weten te verwerven, door de activiteiten van de waarborgmaatschappijen zouden stoppen.⁶⁸

De scepsis van overheidswege en de weigering om koninklijke goedkeuring te verlenen, hadden niet tot gevolg dat de waarborgmaatschappijen van het toneel verdwenen. Uit een navraag die de minister van Binnenlandse Zaken, Van Gobbelschroy, in januari 1826 namens de koning onder de gouverneurs in de provincies deed, bleek dat de waarborgmaatschappij onder leiding van Van der Goes inmiddels in en rond Den Haag actief was. Daarnaast waren dergelijke maatschappijen opgericht in Rotterdam, Amsterdam, Middelburg en Deventer. In de meeste provincies bleef de particuliere markt echter overwegend een zaak van individuen met een slecht imago, hoewel er soms spontaan een kleinschalige tijdelijke samenwerking tussen dorpsgenoten ontstond. Zo berichtte de gouverneur in Utrecht dat er in 1827 in zijn provincie actief was: ‘slechts een min belangrijke gemeente Houten genaamd die haar contingent in plaatsvervangers of nummervwisselaars levert waartoe de gelden door vrijwillige bijdragen der ingezetenen (zelfs van de zoodanige die geen kinderen hebben) worden bijeengebracht’.⁶⁹ De overige gouverneurs noemden dergelijke initiatieven niet. Ze zullen dan ook eerder uitzondering dan regel zijn geweest.

De onderlinge waarborgmaatschappijen waren typisch een product van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij. Zij werden opgericht door de maatschappelijke bovenlaag en de besturen bestonden uit onbezoldigde notabelen. Hun doel was niet alleen om de deelnemers uit de gegoede burgerij buiten het ‘volkse’ leger te houden, maar vooral ook om hun de bemiddeling van tussenpersonen van laag allooi te besparen. Het was in het denken van de deelnemers onaanvaardbaar dat het lot van welgestelde burgers in handen lag van herbergiers en oud-militairen en meer van dergelijk soort lieden. De gegoede burgerij die van dienstvervanging gebruik maakte, moest binnen eigen kring de handen ineenslaan. Om het voortouw te nemen, traden enkele vooraanstaande figuren tot de besturen van de maatschappijen toe. Het bestuur van de Rotterdamse maatschappij schreef bijvoorbeeld over haar doel: ‘Dat de overweging van het nadeel hetwelk de gegoede burgerij ondervond van zoogenaamde werwers of bezorgers van plaatsvervangers voor de nationale militie, door de buitensporige vorderingen, welke dikwijls, wanneer die baatzuchtige personen bemerkten dat de loteling in zijn beroep of tot het aanleren van hetzelfde onmisbaar was, de ondergetekenden heeft genoopt niet alleen door hunnen deelneming dat genootschap te helpen oprigten maar ook om kosteloos zonder een pecuniair voordeel het bestuur van hetzelfde en de administratie van de fondsen met eenige andere achtenswaardige ingezetenen op zich te nemen’.⁷⁰

Het ging hier inderdaad niet om de eerste de besten. Zo was, zoals in het tweede hoofdstuk al is beschreven, de beroemde vaderlandse dichter, Hendrik Tollens, bij de oprichting van deze Rotterdamse maatschappij betrokken en had ook iemand als G. Beelaerts van Blokland (rechter bij de rechtbank van eerste aanleg in Rotterdam 1818-1822, lid van Tweede Kamer 1823-1841) zitting in het bestuur. De

⁶⁷ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 574, 13 september 1820.

⁶⁸ Ibidem, nr. 559, brief Brussel, 26 oktober 1820.

⁶⁹ Ibidem, nr 2057, brief 19 maart 1827.

⁷⁰ Ibidem, nr.2079, brief 17 april 1828 (no.36/A).

maatschappijen in de andere steden hadden eveneens een zeer elitair karakter. Van der Goes, de oprichter van de Haagse maatschappij, was een veelzijdig man. Hij was niet alleen actief als vrederechter, lid van de stedelijke raad van Den Haag (1816-1830), lid (1822-1828) en voorzitter (1827-1828) van de Tweede Kamer, maar toonde ook ondernemingszin als eigenaar van de Haagse begraafplaats Eik en Duinen, die hij succesvol wist te vergroten en op een min of meer professionele wijze te exploiteren.⁷¹ Een commissaris van de maatschappij in Deventer was Mr. A. Sandberg (lid Gedeputeerde Staten van Overijssel 1818-1828 en lid van de Tweede Kamer 1828-1842) en in het bestuur van de maatschappij in Middelburg zat een notabele als M.C. Crane (wethouder en van 1827 tot en met 1854 burgemeester van Zierikzee).⁷²

De bestuursleden van de maatschappijen wilden uit standsbewustzijn opkomen voor de belangen van de goeode burgerij. Ze bewogen zich daarmee wel op een markt die vol zat met valkuilen, bedrog en risico's. De maatschappijen stelden daarom als bewijs van hun goede bedoelingen reglementen op die de belangen van de deelnemers moesten waarborgen en lieten deze door boekhandelaren publiceren en verspreiden. Dit lokte een reactie uit in *De Weegschaal*, een van de weinige tijdschriften uit die tijd die niet slaafs het ideeëngoed van Willem I volgden, maar zich ook kritisch durfde op te stellen. Naar aanleiding van het reglement dat de Rotterdamse maatschappij in 1821 uitbracht, stelde het blad dat het doel van deze achtenswaardige burgers misschien te loven was, maar dat de middelen die werden gebruikt niet tot dat doel zouden strekken. Zo was er twijfel over de solvabiliteit van de maatschappij in tijd van oorlog. De plaatsvervangers zouden dan zo duur worden dat het waarschijnlijk was dat zij niet aan haar verplichtingen kon voldoen. Bovendien vond het blad het reglement veel te ingewikkeld en uitvoerig. De vele artikelen konden herleid worden tot het simpele gegeven dat de maatschappij deelnemers zocht die geld inbrachten dat ze kon beheren en gebruiken om plaatsvervangers of nummerververselaars te zoeken.⁷³

De Weegschaal deelde, in tegenstelling tot andere kwesties, op dit punt de mening van de koning en zijn ministers, die immers ook sceptisch tegenover de waarborgmaatschappijen stonden. In hun verlangen naar erkenning zochten, naast de Haagse onderneming onder leiding van Van der Goes, meerdere maatschappijen koninklijke goedkeuring en steun. De eerder behandelde briefwisseling tussen de koning en Van Gobbelschroy en Frederik over het systeem van afkoop ontstond naar aanleiding van een verzoek om goedkeuring van een waarborgmaatschappij, dat afkomstig was uit Noord-Brabant.⁷⁴ De laatste twee adviseerden vanwege de solvabiliteitsvraag negatief over het verzoek. Maar er was een nog belangrijker reden die door de minister van Binnenlandse Zaken eerder in 1820 naar aanleiding van het verzoekschrift van Van der Goes was genoemd: 'uit hoofde men zich zodanig geval welligt bij alle komende moeyelijkheden, of ook mislukken op het Gouvernement zoude beroepen; terwijl ook aan de andere kant de bemoeienis van het Gouvernement met zoodanige inrigtingen minder raadzaam voorkwam, daar dezelfde geheel niet zoude strekken, om de vrijwillige deelneming bij de militie te bevorderen'.⁷⁵ Dit laatste woog natuurlijk zwaar voor Willem en zijn zoon, die er immers van overtuigd waren dat het structureel tekort aan beroepssoldaten voor een belangrijk deel werd veroorzaakt door het remplaçantenstelsel.

De Oranjes stonden niet juichend langs de kant toen zij zagen dat de plaats van onbetrouwbare zakenlieden in de tussenhandel dreigde te worden overgenomen door de rijke burgerij die in de vorm van onderlinge waarborgmaatschappijen hun eigenbelang nastreefden en de dienstvervanging vergemakkelijkten. Bovendien had een aantal van de maatschappijen, tot ongenoegen van vooral prins Frederik, ambtenaren in dienst die soms zelf in de gemeente of provincie nauw bij de rekrutering waren betrokken. Er was geen bepaling die dit verbood. Hij vreesde waarschijnlijk niet ten onrechte dat de kennis van deze ambtenaren over de militiewetgevingen kon leiden tot misbruik en

---

⁷¹ W.P.R.A. Cappers, *Stilleven in Steen; een nieuwe kijk op de geschiedenis van de begraafplaats Oud Eik en Duinen te 's-Gravenhage* (Den Haag 1990).

⁷² NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2042, 8 juni 1826 no.22, zie ook voor de hierna te noemen reglementen. De in 1824 in Amsterdam opgerichte maatschappij heette: Waarborg Maatschappij ter voorziening in het plaatsvervagen bij de Nationale militie, Provincie Holland, Noordelijk gedeelte. De deelnemers zijn niet bekend. Gegevens over deze maatschappij in Stadsarchief Amsterdam, map verdediging o.m. nationale militie, nationale garde, nationale landstorm, K.0032.

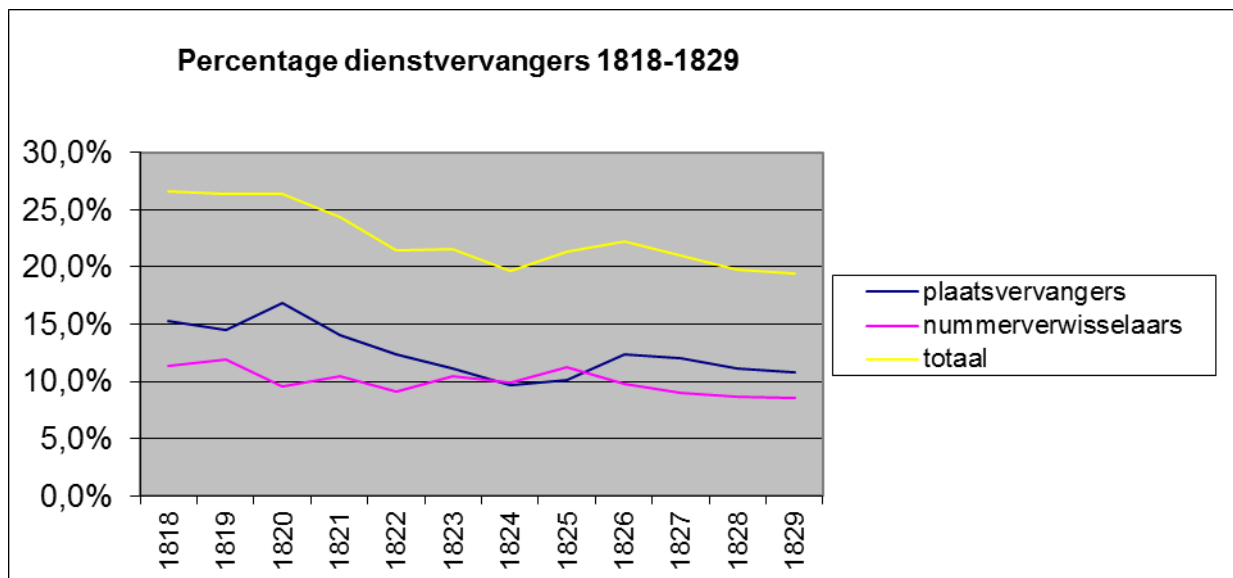
⁷³ *De Weegschaal* 1821, 100-120.

⁷⁴ De maatschappij heeft niet of niet lang gefunctioneerd. De gouverneur uit de provincie noemde hem in ieder geval niet in correspondentie.

⁷⁵ NA, Staatssecretarie, nr. 2760, brief minister van Binnenlandse Zaken 15 januari 1827.

belangenverstrengeling, die de aanname van ongeschikte remplaçanten verder zouden aanmoedigen.⁷⁶ Frederik hoefde alleen maar aan de al aangehaalde toestanden rond de verklaringen van goed gedrag te denken om het optreden van ambtenaren binnen militiemaatschappijen te wantrouwen. De combinatie moest haast wel foutlopen en de koning nam uiteindelijk maatregelen. In juni 1827 liet Willem aan Van Gobbelschroy weten dat hij gouverneurs in de provincies moest aanschrijven: ‘om zorgvuldig toe te zien dat geen lands of stedelijke ambtenaren zig op enigerlijken wijze het zij regtstreeks, of zijdelings inlaten met inrigtingen van welker aard ook, die ten doel hebben, van plaatsvervangers of nummervervisselaars bij de nationale militie te bezorgen.’⁷⁷

De ontwikkelingen op de remplaçantenmarkt waren behoorlijke gunstig voor de in de jaren 1820 gevormde waarborgmaatschappijen. In de periode van het inwerking treden van de militiewet uit 1817 tot het conflict met België in 1830, lieten de verslagen over de afloop van de militielichtingen vooral in de eerste jaren hoge percentages vervangingen van boven 25 procent zien.

In 1829 was het jaargemiddelde wel gedaald naar 19,4 procent, maar dat gemiddelde lag nog altijd hoger dan de 18,9 procent, die in de inleiding als gemiddeld percentage voor de hele periode 1818-1898 is genoemd. Het zijn opvallend hoge jaarlijkse vervangingspercentages, vooral als bedacht wordt dat de vervangingen plaatsvonden onder de strenge voorwaarden van de militiewet uit 1817 en de wijzigingswet van 1820. Die laatste wet was overigens vrijwel zeker verantwoordelijk voor de daling na 1820. Zij lijkt de plaatsvervanger buiten het bereik van een groep minder welgestelde burgers te hebben geplaatst door de bepaling dat de geremplaceerde 150 gulden moest betalen als hij niet langer dan 18 maanden voor de plaatsvervanger verantwoordelijk wilde zijn. Het bedrag kwam bovenop de som die aan de plaatsvervanger of tussenpersoon moest worden betaald. Het overzicht laat zien dat de daling na 1820 vooral bij de plaatsvervangers moet worden gezocht.

Een vergelijking met Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, het huidige België, in de jaren van 1818 tot 1830, toont dat het remplaçantenstelsel het in de Noordelijke Nederlanden ook in internationaal vergelijkend perspectief goed deed. Het gemiddelde percentage dienstvervangers over de jaren 1818 tot 1830 was in de Noordelijke Nederlanden 22,3 procent, terwijl de jaren 1820 in Frankrijk lagere jaarlijkse percentages van rond 17 procent lieten zien.⁷⁸ De uitzonderlijke verschillen van de periode 1810-1813 blijken een incident dat zoals eerder opgemerkt vooral te maken had met verschillende tijdstippen waarop in beide landen de dienstplicht was ingevoerd. Overigens moeten vanwege de verschillen in wetgeving tussen Frankrijk en Nederland niet te snel conclusies worden getrokken over

⁷⁶ Ibidem, nr. 2760, brief Prins Frederik, 24 januari 1827, brief minister Binnenlandse Zaken 15 januari 1827.

Prins Frederik zal wellicht H.M. van der Goes voor ogen hebben gehad, die immers president was van een militieraad toen hij in 1820 zijn verzoekschrift indiende en eveneens politieke functies bekleedde terwijl hij de leiding had over de Haagse waarborgmaatschappij.

⁷⁷ NA, archief ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2062, brief 28 juni 1827.

⁷⁸ Schnapper, *Remplacement*, 71,72, 150, 231.

de populariteit van de dienstvervangings in beide landen. Wat dat betreft lagen de zaken anders met de Zuidelijke Nederlanden. Daar was immers tot 1830 eenzelfde wetgeving van toepassing als in de Noordelijke Nederlanden. Aan de hand van de voor dit onderzoek zo belangrijke verslagen over de afloop van de lichten van de nationale militie is vast te stellen dat in de periode 1818-1829, 104.244 Belgen in dienst gingen en dat zich daaronder 10.042 plaatsvervangers en 7592 nummerververselaars bevonden: een gemiddeld percentage over 12 jaar van 16,9 procent.⁷⁹ In dit geval staat dus vast dat de dienstvervangings in het noorden van het Koninkrijk der Nederlanden zich in die tijd in vergelijking met het Zuiden in een grotere belangstelling mocht verheugen.

Over de prijzen die in deze jaren op de remplaçantenmarkt omgingen, is meer bekend dankzij een onderzoek dat Willem I in 1827 liet instellen. De koning vroeg zijn gouverneurs in de provincie de prijzen op te vragen en daarbij na te gaan wat de verschillen waren tussen het platteland en de steden. De aanleiding vormde het afkoopplan van Willem I. Om een landelijke afkoopsom voor dienstplichtigen te bepalen, moest immers meer bekend worden over de regionale variatie in prijzen. De gouverneurs kwamen na moeizaam onderzoek met de gevraagde gegevens en de minister van Binnenlandse Zaken, Van Gobbelschoy, kon hieruit een landelijk overzicht samenstellen:

Prijzen van plaatsvervangers in de verschillende provincies 1825-1827⁸⁰

	Bedragen over het algemeen			Hoogste bedragen		
	1825	1826	1827	1825	1826	1827
	stad-platteland	stad -platteland	stad-platteland	stad- platteland	stad- platteland	stad- platteland
Noord-Brabant	275 -275	275-275	275-275	400-400	400-400	400-400
Limburg	130-135	125-135	145-140	231-274	356-285	261-271
Gelderland	135-115	148-112	205-200	350-360	255-350	350-310
Noord-Holland	325-325	325-325	325-325	350-350	350-350	350-350
Zuid-Holland	300-300	300-300	350-300	560-475	575-500	560-560
Zeeland	400-500	400-400	400-400	600-600	600-526	500-470
Utrecht	290-240	295-295	300-210	195-265	295-295	300-400
Friesland	275-225	225-225	200-175	300-320	300-425	200-330
Overijssel	200-230	225-275	250-300	220-335	250-287	290-350
Groningen	175-350	100-350	niemand-375	niemand-480	175-475	100-500
Drenthe	25-25	25-25	25-25	25-25	25-25	25-25

De vele bedragen in het overzicht geven bij nader inzien weinig duidelijkheid over de prijs van een plaatsvervanger. Zo lijkt het niet logisch dat in Groningen niemand in de steden een plaatsvervanger voor een ‘bedrag in het algemeen’ zou hebben gekocht, terwijl bij de hoogste bedragen wel honderd gulden wordt genoemd. Een belangrijker hiaat is dat het hier gaat om bedragen die in de akten van plaatsvervangings werden genoemd. Zoals eerder al is beschreven waren deze akten, die bij een notaris moesten worden opgesteld, onbetrouwbaar. De meeste gouverneurs klaagden dat de bedragen die in de akten stonden veelal niet klopten en bewust laag waren gehouden. In Drenthe lijkt dit zelfs een algemeen gebruik te zijn geweest.

Toch geven de opgaven van de gouverneurs met hun begeleidende brieven ondanks al hun onbetrouwbaarheden meer inzicht in het functioneren van de remplaçantenmarkt in die tijd. Zo was de prijs van een plaatsvervanger voor iemand van het platteland over het algemeen iets hoger dan in de stad en lijken de meeste plaatsvervangers net als in de Franse tijd uit de stad te zijn gekomen. Het commentaar van twee gouverneurs wees in ieder geval in die richting. De gouverneur van Noord-Brabant schreef: ‘Er bestaat in de steden of ten plattelande hierin geen onderscheid, daar zelfs de landlieden meestal hunne plaatsvervangers in de steden zoeken, en wanneer al een plaatsvervanger in de dorpen wordt gevonden, wordt de prijs naar die der steden geregeld’.⁸¹ En zijn collega in Gelderland meldde ‘dat de lotelingen uit

⁷⁹ Limburg is in deze berekening buiten beschouwing gelaten omdat het Hertogdom voor het grootste deel in het huidige Nederland lag. De percentages voor de verschillende provincies: Zuid-Brabant 11,7%, Luik 18,2 %; Oost-Vlaanderen 17,4%; West-Vlaanderen 20,4 %; Henegouwen 18,2 %; Namen 17,1%; Antwerpen 19,4% en Luxemburg 11,2%.

⁸⁰ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 2072, 13 december 1827. De latere Belgische provincies zijn hier buiten beschouwing gelaten.

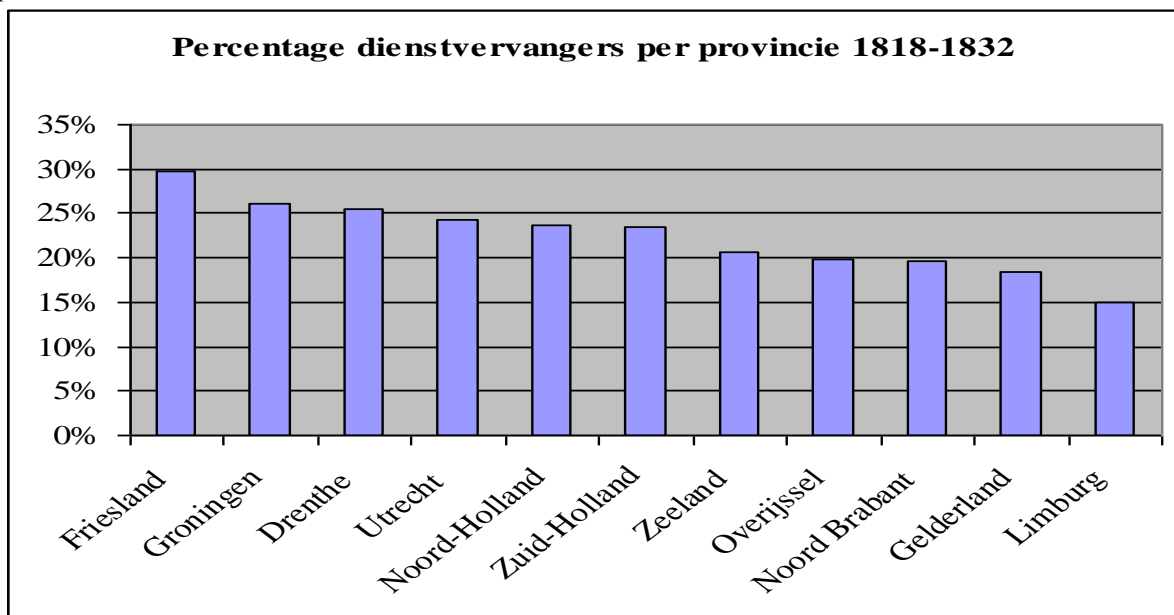
⁸¹ Ibidem, nr. 2072, 13 december 1827, aldaar brief gouverneur van Noord-Brabant 3 augustus 1827.

de landelijke gemeenten derzelve plaatsvervangers veeltijds hebben gevonden uit de steden en zoo ook somtijds omgekeerd. Om nu de steden en het platteland te onderscheiden, heeft men de gemeente van lotingplichtigheid als basis genomen'.⁸²

Een andere uitkomst van de opgaven van de gouverneurs is dat de prijzen van remplaçanten per provincie behoorlijk verschilden. Dit beeld komt overeen met de economische situatie in Nederland, dat toen nog nauwelijks een economische eenheid vormde. Er bestonden per regio zeer uiteenlopende verschillen in de kosten van het levensonderhoud en de lonen. In het westen van het land waren de lonen veel hoger dan in het oosten en zuiden, maar daar stond dan weer tegenover dat de kosten van het levensonderhoud in het zuiden en oosten lager lagen. In Limburg, waar zowel de lonen als de kosten van het levensonderhoud laag waren, was de remplaçant goedkoop. In de westelijke provincies lagen de verhoudingen precies andersom.

Het blijkt aan de hand van het overzicht dus moeilijk om voor die tijd een uniforme prijs te bepalen die voor een plaatsvervanger moest worden neergelegd. De kritiek van Van Gobbelschoy op de afkoopplannen van de koning kwam niet uit de lucht vallen. De prijzen waren bovendien exclusief de kosten die de tussenhandel berekende. Een aantal gouverneurs gaf een hint over het bedrag dat een geremplaceerde aan een bemiddelaar moest betalen. Zo schreef de gouverneur van Utrecht: 'dat de geremplaceerden doorgaans aan de remplaçantenbezorger, de som van *f* 450 ja zelfs *f* 500 hebben betaald', had de gouverneur van Noord-Holland het over een bedrag van 320 à 350 gulden en noemde de gouverneur van Noord-Brabant ruim 300 gulden een reële schatting van de prijs van een plaatsvervanger in zijn provincie.⁸³

De genoemde bedragen uit het onderzoek van de minister van Binnenlandse Zaken geven door de onbetrouwbare notariële akten en losse opmerkingen van de gouverneurs, die niet op statistisch materiaal waren gebaseerd, beperkte aanknopingspunten over de prijs van een plaatsvervanger, die bovendien per regio en per jaar sterk kon verschillen. Wat de bedragen wel duidelijk maken, is dat de Nederlandse burger veel geld over had voor een remplaçant in een tijd dat het salaris van een geschoolde arbeider niet boven een gulden per dag uitkwam. Een andere belangrijke uitkomst is dat in de provincies waar volgens de eerder gegeven opgaven van de gouverneurs de hoogste bedragen circuleerden ook de meeste vervangingen voorkwamen. Dat blijkt uit een vergelijking tussen de provincies aan de hand van de verslagen over de afloop van de lichten van de milities over de periode van 1818 tot 1830:

De percentages tonen een duidelijk onderscheid tussen de populariteit van het remplaçantenstelsel in het noorden en zuiden van Nederland. Het Westen nam een middenpositie in. Daarnaast is er een

⁸² Ibidem, nr. 2072, brief gouverneur van Gelderland, 29 september 1827.

⁸³ Ibidem, nr. 2072, brief gouverneur Zuid-Holland, brief gouverneur Noord-Holland 10 december 1827, brief gouverneur Noord-Brabant 3 augustus 1827.

opvallend groot verschil tussen koploper Friesland met gemiddeld maar liefst 30,9 procent aan vervangingen per jaar en de slechts 14,6 procent in de zuidelijke provincie Limburg. De lage prijs van remplaçanten in de laatste provincie was blijkbaar het gevolg van een geringe vraag naar dienstvervangers, terwijl de hoge prijs in Friesland de inwoners van de provincie klaarblijkelijk niet afschrok.

Zoals eerder is beschreven maakte de Friese herenboer, Doeke Wijgers Hellema, tussen 1821-1856 gedetailleerde aantekeningen van zijn dagelijks leven op het Friese platteland, waaruit blijkt dat de nationale militia en schutterijen daar geregeld onderdeel van uitmaakten. Zo schreef Hellema ook over de dure Friese plaatsvervangers. Op 6 april 1830, dus nog voor het begin van het conflict met België, noteerde hij dat de timmerman B. Vogel met 325 gulden naar de stad was gegaan om een plaatsvervanger voor zijn zoon te kopen. Het was hem niet gelukt: 'Iemand, die een goed remplaçant koopt moet tot 400 gld, met kosten en al besteden, indien hij zeker en veilig wil zijn, dat hij niet teleur zal gesteld worden'.⁸⁴ In tegenstelling tot Friesland, waar veelvuldig van het remplaçantenstelsel gebruik werd gemaakt, was de dienstvervanger in Limburg goedkoop en dat was nu juist de provincie waar vervanging het minst voorkwam. Het aanbod van manschappen moet er wel zijn geweest, want als er onder Limburgse jongens en mannen immers nauwelijks animo was geweest om als nummersverwisselaar of plaatsvervanger te dienen, dan had de gemiddelde prijs toch hoger moeten liggen. Bovendien bleek uit overzichten in het vorige hoofdstuk dat de provincie relatief weinig vrijstellingen kende en er daardoor een grote kans bestond om uit te loten. Er waren in Limburg aan de aanbodzijde van de remplaçantenmarkt in principe dus voldoende jongens aanwezig die als nummervwisselaar of op al jonge leeftijd als plaatsvervanger konden optreden omdat ze hun dienstplicht niet hoefden te vervullen.

De vraag naar remplaçanten speelde in deze tijd blijkbaar een belangrijkere rol op de remplaçantenmarkt dan het aanbod. Zo bestond er in Limburg een sterke behoefte aan het stellen van een goedkope vervanger, maar ontbrak het bij velen aan de middelen om er een te kopen. De economische situatie in de provincie was in ieder geval bepaald niet rooskleurig voor een bloeiende Limburgse remplaçantenmarkt. De provincie kende de laagste inkomens per hoofd van de bevolking, een gering aantal vermogende stedelingen, een beperkte middenklasse en een landbouw die werd gekenmerkt door keuterboeren met kleine gezinsbedrijven en nauwelijks kapitaalkrachtige herenboeren.⁸⁵ Het waren allemaal ongunstige uitgangspunten voor de vraag naar remplaçanten. Zo was de betekenis van de middenklasse en rijkere boerenstand op de remplaçantenmarkt misschien wel even groot als die van de elite van rijken. De twee sociale groepen hadden er veel geld voor over om hun zonen niet te laten dienen in een krijgsmacht van proletariërs en landarbeiders. Zij waren als bekleeders uit de middenklasse gevoelig voor hun hogere sociale status en die dachten zij mede tot uitdrukking te kunnen brengen door buiten het 'proletariërsleger' te blijven. Schaamte beheerste in de negentiende eeuw niet alleen het leven van de gegoede burgerlui die hun stand ophiielden, maar het gevoel had ook grip op winkeliers, vaklui en vooraanstaande knechten die uit trots hun levenswijze inrichten volgens de burgerlijke norm, al hadden ze daar eigenlijk het geld niet voor.⁸⁶ De Amsterdamse hoogleraar C.B. Spruyt, een fervent aanhanger van de persoonlijke dienstplicht, verwoordde in 1891 het belang van de sociale motivatie op de remplaçantenmarkt als volgt: 'Men beschouwe het als eene schande soldaat te zijn en bijgevolg trachtte zelfs de minvermogende burger voor de duur verdiende spaarpenningen zijn zoon de smaad van "het dragen der ransel" te besparen, hem onder het "soldatenvolk" te zien opnemen, of met de liefelijke naam 'opvreter van "t land" te hooren betitelen'.⁸⁷ In Limburg konden dergelijke sociale motieven moeilijker hun weg vinden dan in het westen of noorden van het land omdat er een dunne middenklasse van burgers en boeren bestond. Een laatste factor die de handel in remplaçanten in Limburg belemmerde, was dat de afgelegen provincie in deze tijd nog nauwelijks een bemiddelingsbranche kende die vraag en aanbod bij elkaar kon brengen.

De verschillende economische factoren, de onberekenbare sociale motieven en het dubieuze optreden van tussenpersonen maken het moeilijk om te bepalen in welke mate de vraag naar dienstvervangers van groter belang was voor de verschillen tussen de provincies dan het aanbod van plaatsvervangers.

⁸⁴ Algra, *Kroniek*, 120.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de Geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 414.

Nick Bos, *Notabele ingezetenen. De ontwikkelingen in de Maastrichtse bovenlaag 1790-1890* (Brunssum 1995) 90 en 254.

⁸⁶ Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 149.

⁸⁷ C.B.Spruyt, *Mr. S. van Houten en het wetsontwerp op den militairen dienstplicht* (Amsterdam 1891) 7.

Wel onderstreept de belangrijke rol van de vraagzijde dat nationaal sentiment in deze jaren nog nauwelijks een rol van betekenis speelde op de remplaçantenmarkt. Anders was in de provincies waar het nationaal bewustzijn volgens Knippenberg en De Pater het grootst was, meer gebleken van een neiging om uit vaderlandslievende overwegingen af te zien van een remplaçant. In tegenstelling tot het optreden van de studentvrijwilligers tijdens de beginjaren van het conflict met België, dat in hoofdstuk twee is behandeld en wel paste binnen het kader van de eenwordingstheze van Knippenberg en De Pater, zijn de percentages plaatsvervangers in de provincies juist in tegenspraak met de bevindingen van deze twee sociaal-geografen. In het calvinistische noorden en westen van het land lieten grote groepen gevestigde burgers de dienstplicht aan zich voorbij gaan, terwijl in de katholieke grensprovincie Limburg procentueel gezien beduidend meer burgers zich in persoon bij de kazernepoort meldden. Deze percentages staan lijnrecht tegenover de veronderstelling van Knippenberg en de Pater dat bij de protestanten en gevestigde burgerij in het Noorden en Holland de grootste verbondenheid met het vaderland bestond en een regionale oriëntatie met weinig gevoel voor het begrip vaderland vooral kon worden gevonden bij de katholieke lagere standen die op het platteland in de uithoeken van het land woonden.⁸⁸

De remplaçantenmarkt stelde in het katholieke dunbevolkte zuiden van het land weinig voor en de onderlinge waarborgmaatschappijen hadden daar dan ook niets te zoeken. Zij concentreerden zich op het noorden en westen van het land. De meeste waarborgmaatschappijen vestigden zich in de grote Hollandse steden. De markt was daar met relatief veel vervangingen en hoge prijzen gunstig. Desalniettemin bleken de onderlinge waarborgmaatschappijen uiteindelijk geen lang leven beschoren. Ten eerste kwam dat omdat hun organisatiestructuur niet op de lange termijn was gebaseerd. De verzekerden waren tegelijkertijd leden van de maatschappijen. Als jongens waren uitgeloot of de maatschappij aan de verplichtingen ten aanzien van hun vervangers had voldaan, trokken de vaders zich terug als lid en het was maar afwachten of er zich nieuwe leden meldden. Ten tweede gooide het conflict met België (1830-1839) roet in het eten. Er brak een crisis uit op de remplaçantenmarkt en het merendeel van de onderlinge waarborgmaatschappijen overleefde die niet. De twijfel van het tijdschrift *De Weegschaal* over solvabiliteit in tijden van oorlog bleek achteraf terecht. Een uitzondering was de Haagse waarborgmaatschappij. Een advertentie in *Dagblad van 's-Gravenhage* van 26 januari 1838 noemde de naam van Mr. F.H.C. Drieling als thesaurier van de Haagse Waarborgmaatschappij voor de Nationale Militie in Zuid-Holland. De thesaurier van de eerder genoemde Haagse waarborgmaatschappij onder leiding van Van der Goes was een zekere J.A. Drieling. In hetzelfde dagblad staat in 1848 de naam van de maatschappij nog een keer in een advertentie te lezen.⁸⁹ Toch zou ook de Haagse maatschappij, die als een van de weinigen het turbulente decennium tussen 1830 en 1839 overleefde, op den duur het veld ruimen.

6.5 Tijdelijke wetten in een tijd van hoge prijzen en faillissementen

Op 25 augustus 1830 begon de Belgische opstand. De avond na de verjaardag van koning Willem I werd de *la Muette de Portici*, een toen populaire opera van de Fransman Augustin Eugène Scribe, in het al dagen onrustige Brussel opgevoerd. Het historische thema van de opera, de opstand van de bevolking van Napels tegen de Spanjaarden, maakte indruk op veel Brusselaren die al jaren ontevreden waren over het bewind van Willem met zijn dwingende taalpolitiek en streefde opstelling ten opzichte van de Katholieke Kerk. De vlam sloeg in de pan, er braken rellen uit en woningen van regeringsfunctionarissen, als de rechterhand van de koning, de gehate minister van Justitie, Van Maanen, werden geplunderd. Willem legde zich niet bij de situatie neer, en besloot zijn twee zonen, Willem en Frederik, met een legermacht naar het opstandige gebied te sturen. Na een mislukte bemiddelingspoging van Willem trok broer Frederik op donderdag 23 september Brussel binnen met een leger dat bestond uit ongeveer 9000 militairen uit het Noorden en Zuiden. Een onhandig optreden van de legermacht, die zich in de nauwe straten van Brussel niet wist te verdedigen tegen stenen, meubelstukken, ongebluste kalk, kokend water en gloeiende kolen die uit de huizen en van de daken werden gegooid, leidde niet tot een herstel van de orde, maar integendeel tot het uitroepen van een revolutionaire regering: het Voorlopig Bewind.

⁸⁸ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 41.

⁸⁹ *Dagblad van 's-Gravenhage*, 7 januari 1848.

Beide partijen hadden na afloop van de vierdaagse strijd in Brussel honderden doden en gewonden te betreuren. De standpunten verhardden zich en bemiddeling bleek onmogelijk. Willem besloot tot een mobilisatie over te gaan. Op 5 oktober liet hij in alle Nederlandse steden en dorpen een proclamatie aanplakken waarin hij iedere man die daartoe in staat was, opriep zich te wapenen en mee te doen aan de strijd voor vaderland en Oranje. Het is opvallend dat hij zich bij de oproep om vrijwilligers beriep op een passage uit de Grondwet die het uitgangspunt van de dienstplicht was: ‘Uwe krachten, bewoners der trouwe gewesten! worden in deze oogenblikken tot bescherming van uw geboortegrond vereischt, (...) De grondwet schrijft, in omstandigheden gelijk wij thans zijn geplaatst, het dragen van wapenen voor als een der eerste plichten van alle ingezetenen van het rijk’.⁹⁰

De oproep bleek niet aan dovemansoren gericht. Zoals eerder is beschreven meldden zich vooral veel studentvrijwilligers, die hun eigen korpsen vormden.⁹¹ Daarnaast kwamen de nationale militie en stedelijke schutterijen onder de wapenen. De Nederlandse troepen trokken hun kampementen langs de grens op en zouden daar blijven tot 2 augustus 1831, toen de Tiendaagse Veldtocht begon. De veldtocht verliep redelijk succesvol tot de Fransen ingrepen en de Nederlandse krijgsmacht zich weer achter de eigen grens moest terugtrekken. Er ontstond een patstelling. Willem I kon het moeilijk verkroppen dat de eenwording was mislukt en weigerde de Belgische onafhankelijkheid te erkennen. Zijn volhardingspolitiek van de daaropvolgende jaren kostte de schatkist handen vol geld, vervreemde het land van de grote mogendheden en zou uiteindelijk de ondergang van Willems koningschap inluiden. Het optreden van Willem had bovendien grote gevolgen voor de dienstplichtigen onder zijn soldaten. De vrijwillige studenten, over wie, evenals over de jonge heren van de Napoleontische *Garde d'Honneur*, later zoveel is geschreven, keerden al snel na de Tiendaagse Veldtocht huiswaarts om hun studie te hervatten. De dienstplichtigen uit de militie bleven daarentegen nog jaren in het Zuiden onder de wapens:

Diensttijd militieplichtigen 1826-1834⁹²

Lichting	Groot verlof	definitief ontslag
1826	nov.1834	najaar 1835
1827	nov. 1834	najaar 1836
1828	nov. 1834	najaar 1837
1829	febr.1835	najaar 1838
1830	nov. 1835	15 sept. 1839
1831	sept. 1836	15 sept. 1839
1832	sept .1837	15 sept. 1839
1833	sept. 1838	15 sept. 1839
1834		15 sept. 1839

Het conflict met België zorgde voor een aanzienlijke verzwaring van de dienstplichtlast. Zo blijkt uit het overzicht dat een aantal lichtenings zelfs een negenjarige diensttijd kende.

In deze lange woelige jaren ontstond een ware crisis op de remplaçantenmarkt: potentiële vervangers kwamen als schutter onder de wapens of moesten als militieplichtigen langer in dienst blijven. De dienstplicht betekende voor veel miliciens verplaatsing naar het zuiden van het land en de angst voor deelname aan een oorlog was in deze tijd reëel. Het gevolg van dit alles was dat het aanbod van remplaçanten flink terug liep en hun prijs schrikbarende proporties aannam. In brieven en verzoekschriften werden bedragen van zeven- tot achthonderd gulden genoemd. In zijn jaarverslag over het jaar 1831 noemde de gouverneur van Noord-Brabant dienstvervangings zelfs als een van de

⁹⁰ Rovers, *Dan liever de lucht in*, 44-45.

⁹¹ Een vergelijking tussen deze studentvrijwilligers en de in exercitiegenuootschappen of vrijkorpsen ‘soldaatje spelende’ patriotten dringt zich wellicht op. Maar de verschillen waren groot. Bij de patriotten ging het om bescherming van burgerlijke rechten, terwijl het in de jaren 1830-1831 om nationale sentimenten ging (zie ook Van Sas, *De Metamorfose*, 409).

Bovendien is er te weinig onderzoek gedaan naar de omvang en sociale structuur van de vrijwilligerskorpsen uit de tijd van de Belgische Afscheiding om een vergelijking te rechtvaardigen.

⁹² Gebaseerd op: Seyffardt, *Verplichte krijgsdienst* 401 en 402.

belangrijke oorzaken van de toegenomen armoede in zijn provincie. In een aantal gevallen moest een hypotheek worden genomen voor het stellen van plaatsvervangers voor dienstplichtigen die thuis niet gemist konden worden.⁹³

Veel ouders klaagden over de problemen die zich voordeden op de remplaçantenmarkt. Een vader, J.F. Timmers uit Zeelst in Noord-Brabant, schreef in 1831 'dat hij in de tegenwoordige tijdsomstandigheden zich buiten staat acht in de buitengewone kosten van een plaatsvervanger te bestrijden, dewijl in deze oogenblikken geene personen dan door groote sommen daartoe te verkrijgen zijn'. De klacht werd beaamd door de gouverneur in Noord-Brabant.⁹⁴ Naast de hoge kosten nam ook het risico toe dat het met een remplaçant in zijn diensttijd verkeerd afliep. Zo was de vervanger van een zekere Jan Ebbels Ypma uit Groningse Leek in hetzelfde jaar 1831 wegens lichaamsgebreken uit de dienst ontslagen. Ypma had alles in het werk gesteld om een nieuwe remplaçant te kopen, maar dat was hem nog niet gelukt: 'daar hij niet konde besluiten zijne belangen eene Ronselaar op te dragen'.⁹⁵ De achterdocht ten opzichte van de tussenhandel was niet verwonderlijk. Tussenpersonen en maatschappijen vonden steeds vaker niet de gewenste remplaçant. Zo schreef B.H. Zwart uit Weesp op 7 september 1831: 'Dat hij suppleant terwijl zijne betrekking hem niet veroorloofde, zelve te dienen zich voor zijne loting in 1830 te Amsterdam, aan een plaatsvervangers-kantoor daartegen had gewaarborgd, nu, volgens den inhoud van het aldaar destijds aangegegene contract, had gehoopt, vandaar zijne plaatsvervanger te hebben bekomen, dan tot zijn leedwezen ondervind, dat alle daartoe bestaande inrigtingen, op dit oogenblik in de tegenwoordige omstandigheden niet aan hunne verplichtingen voldoen'.⁹⁶ Hij was zelf op zoek gegaan en had met veel moeite een plaatsvervanger gevonden die volgens de wet te oud was. Zwart vroeg of de minister dit door de vingers kon zien. Het zou niet alleen in zijn belang zijn, maar ook in dat van de plaatsvervanger omdat afwijzing deze arme kostwinner: 'in den naderenden winter met vrouw en 5 kinderen, in armoede dompelen, daar in de tegenwoordige moeilijke omstandigheden zoo vele werkzaamheden staken, en voor hem geen uitzigt is, hoe vlijtig ook, om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien'. Het verzoek werd niet ingewilligd. Het conflict met België leverde ook een van de zeldzame rechtstreekse getuigenissen van een plaatsvervanger op. Sjoerd Luitzen de Jong uit het kleine Friese plaatsje Sint Johannesga was als fuselier in Maastricht geplaatst. Op 15 juli 1831 schreef hij, of wat meer waarschijnlijk is, liet hij een verzoekschrift schrijven, waarin hij vroeg om ondersteuning voor zijn vrouw. Het verzoekschrift geeft een fraai voorbeeld van de beweegredenen van een plaatsvervanger. De Jong was getrouwd en had een kind. Hij had in zijn woonplaats als slager en koopman gewerkt: 'dat echter dit bedrijf hem geen toereikend inkomen leverde, om daaruit zich zelve en zijne vrouw en kind van het nodige te verzorgen'. Hij had zelfs enige schulden moeten maken. Om de schuld te betalen: 'en zijne vrouw en kind op eene eerlijke wijze eenige verbetering in hunnen omstandigheden te kunnen toebrengen, hij in den jare 1826 het besluit heeft genomen, zich als remplaçant voor de een of andere loteling aan te bieden'. De dienstplicht van De Jong had op 1 mei 1831 moeten aflopen: 'ware het niet dat de Belgische afscheiding daar was'. Volgens De Jong was zijn echtgenote zeer hulpbehoevend, maar te trots om de hulp van de armenkas in te roepen.⁹⁷

Niet alleen voor de vrouw van de Fries De Jong, maar voor meerdere echtgenoten van remplaçanten waren het zware tijden. In de notariële of onderhandse akten maakten de partijen meestal afspraken over een maandelijks of wekelijkse bijdrage aan de echtgenote van een remplaçant als hij getrouwd was. Maar hierbij was geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat de remplaçant langer zou kunnen dienen in het geval van oorlog. Veel echtgenoten kwamen in de geldproblemen omdat ouders van geremplaceerden of tussenpersonen weigerden de bijdrage te continueren. Zij voelden zich daartoe niet verplicht of hadden domweg het geld niet. Zo was een zekere W. Groothuis een paar jaar nadat hij in 1826 als plaatsvervanger had gediend, getrouwd met Christina Scholten uit het Drentse Beilen. In 1830 werd Groothuis onverwacht opnieuw onder de wapenen geroepen. Christina vond dat Jan Pol, voor wie haar man als plaatsvervanger optrad, bijstand moest verlenen en diende daartoe in 1831 een

---

⁹³ H.F.J.M van den Eerenbeemt en M.F.A. Linders Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving. Invloed van inkwartiering op de bestaans- en leefsituatie in Noord-Brabant tijdens de eerste jaren van de Belgische opstand 1830-1834*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXVII (Tilburg 1986) 82.

⁹⁴ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 2129, 11 november 1831, brief Timmer 31 oktober 1831.

⁹⁵ Ibidem, nr. 2138, 20 juni 1831.

⁹⁶ Ibidem, nr. 2142, 7 september 1831.

⁹⁷ Ibidem, nr. 2141, 15 juli 1831.

verzoek in. De burgemeester van Beilen antwoordde dat zij zich tot het armbestuur moest wenden omdat: 'W. Groothuis bij het in dienst treden voor J.Pol in den jare 1826 als toen nog niet gehuwd was, en hij alzoo in 't dien hoofde ook geen acte heeft ten genoegen van den militieraad om in het onderhoud te voorzien'. Ook de gouverneur van Drenthe vond dat Scholten maar naar de gewone armenzorg moest gaan als ze behoeftig was. De geremplaceerde had volgens hem volstrekt geen verplichtingen.⁹⁸

Vooraf door de hoge prijzen regende het klachten over tussenpersonen en militiemaatschappijen die niet aan hun verplichtingen voldeden en failliet gingen. Een aantal onder hen moest voor de rechter verschijnen. Een dergelijke ondernemer was Izaak van Maurik, die in Den Bosch in de remplaçantenhandel actief was. In 1833 kon hij door zijn faillissement remplaçanten of hun echtgenoten niet langer betalen en een arrestatie dreigde. Als verweer voerde hij aan dat hij zich met zijn handel als een waar patriot had gedragen: 'Daar hij suppliant, toen alles te wapen snelde om het vaderland tegen het muidzuchtige Grau der onwaardige Belgen te verdedigen. Spande ik alle krachten in, om die niet in de termen vielen, deel in de regtvaardigen strijd te nemen, aan te moedigen, om remplacement, met zoodanige, die oogenschijnlijk den strijd huiverig waren, welke getal omme 400 man is aan te gaan; mij hier in door de langdurige strijd der oorlogsomstandigheden dat niet te voorzien ware, misrekend vinde, dompeld mij in diepen rampspoed'.⁹⁹

Zelfs de Haagse onderlinge waarborgmaatschappij die de jaren 1830 overleefde, bleek ondanks haar reglement in deze zware tijden aan kritiek onderhevig. De burgemeester van Vianen, Ento Janse Mecima, liet in 1834 in een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken weinig over van de Haagsche maatschappij onder leiding van Van der Goes. Hij had zich begin 1830 voor 400 gulden verbonden aan De Maatschappij ter Waarborging voor de Nationale Militie te 's-Gravenhage om er zeker van te zijn dat zijn oudste zoon, die aan de Hogeschool in Utrecht Rechten studeerde, buiten de militieplicht bleef. De burgemeesterszoon had begin 1830 zijn studie belangrijker gevonden dan zijn militieplicht. Toch meldde hij zich een klein jaar later wel als vrijwilliger bij het Utrechts studenten jagercorps. Hij is een nieuw voorbeeld van een heer uit de betere kringen die uit standsbewustzijn weinig moest hebben van de nationale militie, maar die in deze tijden van nood wel in een aparte eenheid het vaderland wilde helpen verdedigen. Op deze manier maakte hij de Tiendaagse Veldtocht mee. Voor de nationale militie werd de burgemeesterszoon echter nooit opgeroepen. In 1834 werd hij definitief vrijgesteld en een plaatsvervanger was niet nodig. Burgemeester Mecima had ondertussen, ondanks de vrijstelling en vrijwillige dienst van zijn zoon, geen cent teruggekregen. Integendeel, de waarborgmaatschappij had het tot zijn woede zelfs gewaagd driehonderdzesentwintig gulden extra te vragen om de plaatsvervanging voor buitengewone lichte van 1831 mee te helpen bekostigen. Ondertussen had de maatschappij van Van der Goes volgens de verongelichte Janse Mecima in 1830 wel 41.200 gulden ontvangen, 29.300 gulden uitgegeven en 7650 gulden voor restituties vrijgemaakt. Zo was dus 4250 gulden aan winst opgestreken. De burgemeester vroeg de tussenkomenst van de regering om zijn vierhonderd gulden terug te krijgen en weigerde de driehonderdzesentwintig gulden extra te betalen ondanks een dreiging tot rechtsvervolging.¹⁰⁰

De buitengewone lichte van 1831 waar Mecima over schreef, zorgde voor moeilijkheden op de remplaçantenmarkt die sinds de tijd van Napoleon niet waren voorgekomen. Evenals Napoleon tussen 1810 en 1813 veelvuldig had gedaan, besloot Willem in 1831 namelijk om uit voorgaande lichten (1827-1830) ter aanvulling van zijn leger extra manschappen op te roepen. In dit geval ging het om 4000 man.¹⁰¹ En net als in de Napoleontische tijd kwamen nummerververselaars, die oorspronkelijk vanwege hun nummer waren vrijgesteld, daardoor alsnog onder de wapens. Het gevolg was dat de loteling die zich door zo'n nummerververselaar had laten vervangen opnieuw op zoek moest gaan naar een vervanger of anders zelf zijn plicht moest vervullen. Ongeluksvogels waren vooral te vinden in het noorden van het land, waar het overgrote deel van de dienstplichtigen zich liet vervangen door een nummerververselaar. Een voorbeeld is de grutter Jan Hendriks Bennes uit Hoogezand. Hij vroeg in september 1831 in een adres aan de koning om uitstel voor het vinden van een plaatsvervanger omdat 'suppliants zoon Derk Jans Bennes geloot hebbende in de jaren van de militie van den jaren 1830, als toen moetende uittrekken, door nummerververseling een plaatsvervanger heeft gesteld, welk nummer van dien plaatsvervanging nu in de buitengewone lichte op suppliants zoon zelf nederkomt, hij

⁹⁸ Ibidem, nr. 2140, brief gouverneur Drenthe 10 oktober 1831 met bijlage burgemeester Beilen 7 oktober 1831.

⁹⁹ Ibidem, nr. 2930, 5 september 1833.

¹⁰⁰ Ibidem, nr. 2949, 3 mei 1834.

¹⁰¹ Staatsblad no.27, besluit 16 augustus 1831; Seyffardt, *De verplichte krijgsdienst*, 401.

weder voor de dienst moetende treden'. Vader Bennes schreef verder dat hij hulpbehoevend was en zelf niet in de kost kon voorzien en daarom 'zijn best heeft gedaan om een plaatsvervanger voor zijn zoon te krijgen, doch kunnende hierin door de korthed des tijds niet slagen'.¹⁰² Ook Tjark Kornelis Hooghoff uit het Friese Holwerd had 'een zware slag' te melden: 'daar hij moest optreden door een voorheen geruild nummer in de nationale militie, voor welke ruiling hij toen 500 gulden besteedde'. Hij berekende dat hij zevenhonderd gulden bovenop het eerder betaalde bedrag zou moeten neerleggen.¹⁰³

Plaatsvervangers die de plaats van een alsnog opgeroepen nummervwisselaar konden overnemen, waren zoals eerder al aangegeven in deze jaren duur en moeilijk te vinden. Sommige adressanten probeerden de autoriteiten daarom zover te krijgen de eisen waaraan een plaatsvervanger moest voldoen te versoepelden en bijvoorbeeld zijn leeftijd door de vingers te zien. Al eerder is het verzoekschrift van B.H. Zwart uit Weesp behandeld. Hij was tevergeefs langs allerlei maatschappijen en tussenpersonen geweest, had uiteindelijk zelf een plaatsvervanger gevonden, maar die was tot zijn frustratie te oud bevonden. Evenals Zwart vroeg Cornelis Splinter, meester metselaar in Zwammerdam, in 1831 aan de autoriteiten om een te oude plaatsvervanger voor zijn zoon te accepteren: 'gemerkt de moeyelijkheid om na het uittrekken van zoo vele personen als Schutters en als plaatsvervangers voor de dienstdoende en rustende schutterijen, eenen geschikte persoon te erlangen, welke die dienst voor zijn zoon zoude kunnen waarnemen, hij suppleant na veele vruchtloze pogingen zoodanig een persoon heeft aangetroffen, welke voor de som van f 700,- als plaatsvervanger zoude optreden'. Deze plaatsvervanger was een bruggenophaler te Bodegraven, die al twee maal bij de vijfde afdeling van de infanterie was opgetreden.¹⁰⁴ Het verzoek werd net als in het geval van Zwart niet ingewilligd.

Ook de bemiddelingsbranche pleitte voor een soepelere wetgeving. De extra lichter van 1831 had hun problemen vergroot. Het bleek moeilijk om bovenop de al eerder met moeite geworven remplaçanten nog weer extra plaatsvervangers en nummervwisselaars te vinden. Op 10 september 1831 verklaarde de Zeeuwse waarborgmaatschappij Genootschap ter Voorziening in de Plaatsvervanging voor de Nationale Militie uit Zierikzee niet aan de vraag naar remplaçanten te kunnen voldoen omdat: 'intusschen binnen de gemelde provincie het bij de Directie voornoemd getal plaatsvervangers ondanks aanzienlijke geldelijke opofferingen niet verkrijgbaar is, en de Directie voornoemd zich buiten de mogelijkheid zoude bevinden, om de Deelgenooten van het Genootschap te doen remplaceren'. De maatschappij had wel een oplossing: de aanname van remplaçanten voor deze buitengewone lichter moest makkelijker worden. Zij beriep zich daarbij op een versoepeling van de reguliere militiewetgeving die eerder had plaatsgevonden.¹⁰⁵

De Zeeuwse waarborgmaatschappij doelde op een speciale wet die in 1830 als gevolg van de Belgische opstand in het leven was geroepen om de werving van plaatsvervangers en nummervwisselaars aanzienlijk makkelijker te maken. De wet had het mogelijk gemaakt dat plaatsvervangers niet langer in eenzelfde provincie hoefden te wonen als de personen die zij vervingen en dat ook de nummervwisselaars in een bredere kring konden worden gezocht.¹⁰⁶ Blijkbaar was de behoefte aan manschappen zo groot, dat de regering onder leiding van Willem I haar bezwaren tegen dienstvervanging tijdelijk overboord zette. Een ondersteuning van de eerder genoemde veronderstelling dat de koning zich in zijn houding ten opzichte van het remplaçantenstelsel vooral liet leiden door pragmatische overwegingen en niet door ideële motieven. In de gegeven omstandigheden was het belangrijk een groot leger op de been te brengen zonder de druk op de bevolking te hoog op te voeren. De dienstvervanging moest niet te makkelijk zijn, maar mocht ook weer niet zo duur worden dat er gemor ontstond. De regering van Willem besloot om die laatste reden de wetgeving uit 1830 ieder jaar tot het einde van het conflict met België in 1839 te verlengen.

¹⁰² NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 2883, 20 september 1831.

¹⁰³ Ibidem, nr.2883, 23 september 1831.

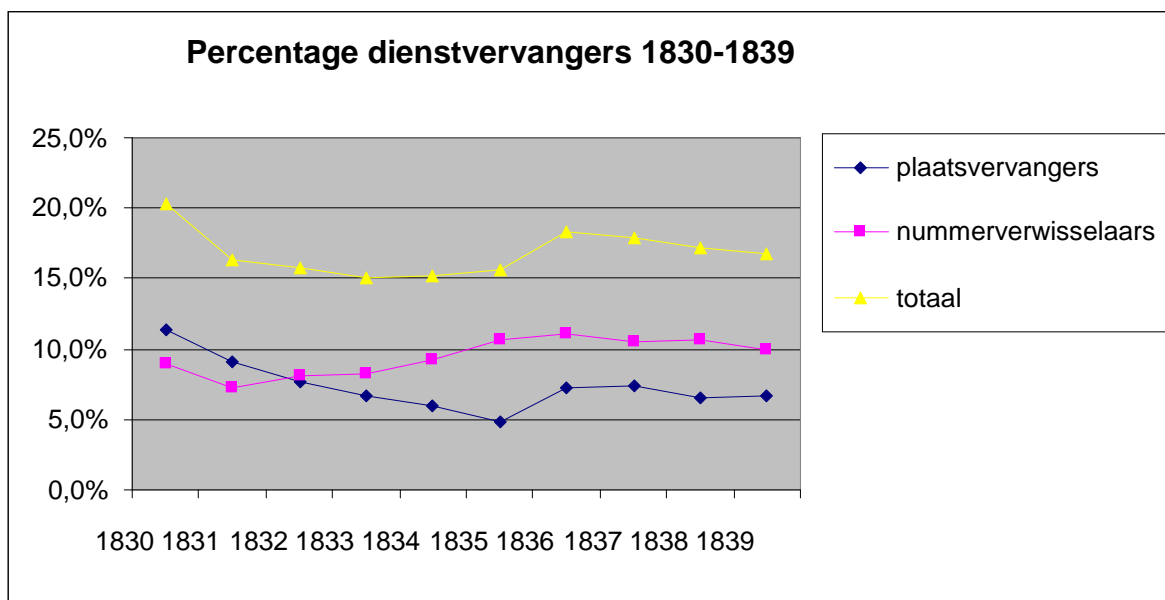
¹⁰⁴ Ibidem, nr. 2132, 19 februari 1831.

¹⁰⁵ Ibidem, nr. 2139, 10 september 1831

¹⁰⁶ De eerste wet uit 1830 gold voor de lichter 1831. De laatste wet van 29 december 1838 (Staatsblad 1838, no. 46) gold voor de lichter 1839. Artikel 6 van deze wetten luidde: 'Als plaatsvervangers voor deze lichter zullen worden toegelaten alle ingezetenen, onverschillig in welke provincien zij gevestigd zijn, mits gedurende zes maanden in eene of meer derzelve gewoond hebbende. De nummervwisseling wordt toegelaten aan alle geloot hebbende personen der kantons, welke deel maken van hetzelfde militie ressort'.

De lankmoedige houding van de regering ging zelfs zover dat zij oogluikend toestond dat in enkele grensprovincies buitenlanders als plaatsvervangers werden aangenomen. In principe mocht dat niet en kon een plaatsvervanger alleen een Nederlander, of tenminste een ingezetene zijn. Toen in 1834 aan het licht kwam dat buitenlandse plaatsvervangers waren aangenomen, besloot een procureur-generaal in twee gevallen dan ook om een gerechtelijk onderzoek in te stellen. De regering van Willem I was onaangenaam verrast over zijn actie en vond dat de zaken in de doofpot moesten. De minister van Justitie wilde geen vervolging omdat het in kaart brengen van alle misstanden zeer veel werk met zich mee zou brengen en de regering bovendien: ‘mag aannemen, dat het aantal plaatsvervangers, welke gepresumeerd worden door middel van bedriegelijke praktijken zich als zoodanig hebben doen aannemen, bijzonder groot is’.¹⁰⁷ De Raad van State had andere bedenkingen. In een rapport uit januari 1834 gaf zij een opsomming: ‘maar wanneer de Raad van State alle de omstandigheden in aanmerking neemt in welk het Rijk zich sedert den Belgischen opstand in 1830 heeft bevonden, de noodzakelijkheid waarin men is geweest om een groot leger te verzamelen, de moeilijkheid om plaatsvervangers te bekomen, de druk waarmede de algemene dienstpligtigheid op alle huisgezinnen en bedrijven heeft gedrukt, gevoegd bij de listige praktijken waarvan vele ingezetenen te goeder trouw welligt de slagtoffers kunnen zijn, de menigvuldigheid van menschen welke in procedures zoude kunnen worden betrokken, de moeilijkheid waarin zelfs openbare autoriteiten zouden kunnen worden gewikkeld, de groote kosten welke deze procedures en welligt daaruit volgende gevangenisstraffen zouden ten gevolgen hebben’.¹⁰⁸ Al deze punten zeiden volgens de Raad voldoende en daar kwam dan nog bij dat veel geremplaceerden waarschijnlijk niet op de hoogte waren van de onrechtmatige handelingen. Zij zouden bij vervolging een nieuwe plaatsvervanger moeten kopen of zelf gaan dienen ‘iets dat tot vele bezwaren, zoude kunnen aanleiding geven, en misnoegen opwekken, welke de Raad van belang oordeelt voor te komen’.¹⁰⁹ Ook Willem wilde in deze kwestie geen onvrede onder de gegoede burgerij en de zaak ging in de doofpot.

De ouders van ingeloten jongens kochten in de jaren 1830 ondanks alle moeilijkheden op de remplaçantenmarkt toch nog redelijk wat vervangers. Het jaarlijks percentage vervangingen daalde weliswaar ten opzichte van de jaren 1820, maar nog altijd bleek jaarlijks minstens 15 procent van de ingelotenen bereid om van het remplaçantenstelsel gebruik te maken:

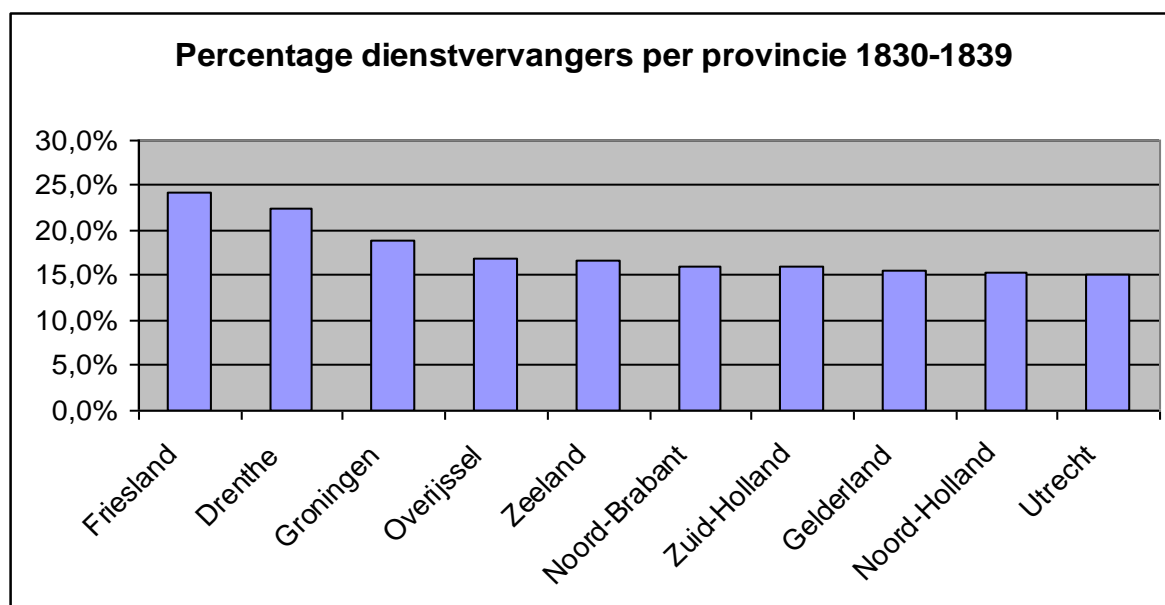
De verklaring voor het redelijke percentage vervangingen in de bijzondere jaren 1830 ligt grotendeels bij de twee specifieke factoren die in deze paragraaf zijn behandeld en waarvan bleek dat ze een tegengestelde invloed hadden op het handelen van de deelnemers op de remplaçantenmarkt. Aan de

¹⁰⁷ NA, Staatssecretarie nr. 3896, Minister van Justitie 3 maart 1834, no 110.

¹⁰⁸ Ibidem, nr. 3896, rapport Raad van State 31 januari 1834.

¹⁰⁹ Ibidem.

ene kant zorgde de tijdelijke, soepele en losjes gehanteerde wetgeving ervoor dat de weinige dienstvervangers die er waren, makkelijker waren te werven. Aan de andere kant zorgden de politieke gebeurtenissen en de mobilisatie ervoor dat dienstvervangers moeilijk te vinden en daardoor duur waren, maar ouders bleken in deze benarde omstandigheden bereid om meer geld op tafel te leggen dan in vreedstijd. Zelfs in deze jaren van dreiging ontbreekt elk spoor van een groeiend gevoel dat dienstplichtigen een morele plicht tegenover de gemeenschap hadden te vervullen. Ook is het opmerkelijk dat de nummervervisseling ondanks de risico's ervan, zoals de buitengewone lichtung uit 1831 had getoond, in de latere crisisjaren aanmerkelijk populairder werd dan de plaatsvervanging. Blijkbaar woog voor veel ouders het gevaar dat hun zoon later alsnog werd opgeroepen minder zwaar dan de hogere prijs die voor een plaatsvervanger op tafel moest worden gelegd. Een overzicht van de verdeling van het aantal dienstvervangers over de verschillende provincies in de crisisjaren 1830-1839, laat zien dat de bevolking in het Noorden in deze tijd van gekrenkte nationale eergevoelens, de belangrijkste consument bleef op de remplaçantenmarkt.

De percentages wijzen er wederom op dat het enthousiasme van de studenten in het noorden en het westen van het land, die er in 1830 in eigen vrijwilligerskorpsen op uit trokken, geen aantoonbare gevolgen had voor de omgang met de dienstplicht. Het functioneren van de remplaçantenmarkt in de crisisjaren 1830-1839, met het grote aantal remplaçanten in het Noorden en de percentages remplaçanten in Zeeland en Zuid-Holland die ongeveer gelijk lagen aan die van de Gelderland en Noord-Brabant, laten voor dit roerige decennium zien dat nationaal sentiment het gedrag van de deelnemers ook in deze jaren nog nauwelijks beïnvloedde.

6.6 Kalme jaren

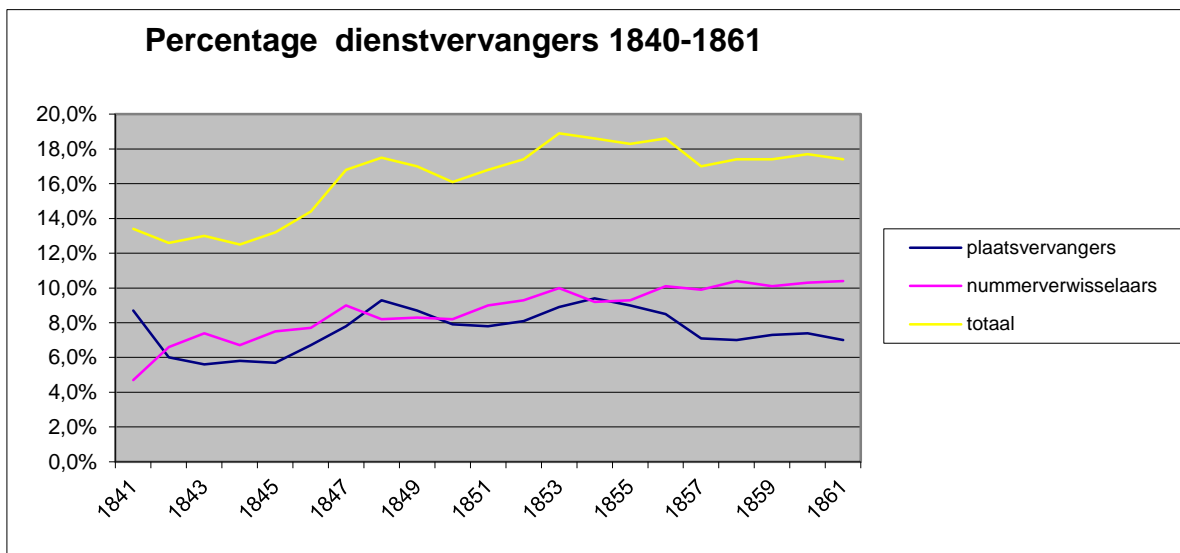
Na de verzachtende aanvullende wetten uit de jaren 1830 volgde een periode van ruim twintig jaar waarin de oude militiewet van 1817 van kracht bleef. Het bleek ondanks ontwikkelingen in binnen- en buitenland als het revolutiejaar 1848, veranderde parlementaire verhoudingen en nieuwe theorieën over legervorming, die veel van de bepalingen uit de oude wet achterhaalden, niet eenvoudig nieuwe wetgeving tot stand te brengen. Vanaf het einde van het Belgisch conflict ondernamen verschillende ministers van Binnenlandse Zaken en Oorlog wel pogingen, maar ze mislukten. Zo was in 1841 nog sprake van een wetsontwerp dat alsnog het door Willem gewenste afkoopsysteem mogelijk had moeten maken.¹¹⁰ Maar het ontwerp bleef door het aftreden van Willem I buiten behandeling. Onder zijn kleinzoon Willem III, koning van 1849 tot 1890, duurde het tot 1861 voordat de militiewet van 1817 een opvolger kreeg. De jarenlange impasse was in belangrijke mate te wijten aan een machtsstrijd tussen

¹¹⁰ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3318, 15 februari 1854, commissaris Koning Friesland (Hoofdstuk VII 4.3).

Willem III en de liberalen waar de verschillende ministers van Binnenlandse Zaken en Oorlog ook deel van uitmaakten. Willem kon moeilijk wennen aan zijn rol als constitutioneel monarch die de Grondwet van 1848 hem oplegde en wist zich gesteund door een aantal vooraanstaande conservatieven. De liberalen waren voorstanders van een parlementaire democratie zonder directe inmenging van de koning. De strijd zou pas in 1868 met de val van het conservatieve minderheidskabinet Van Zuylen van Nijevelt in een nederlaag voor de koning eindigen.

De machtsstrijd tussen liberalen en conservatieven beperkte de bewegingsruimte van de ministers die voor de militiewetgeving verantwoordelijk waren. Vooral wat de militaire departementen van Oorlog en Marine betreft, liet de koning zich namelijk niet graag buitenspel zetten. Het leger viel volgens hem binnen zijn prerogatief en hij dulde nauwelijks medezeggenschap en controle van het parlement.¹¹¹ De ministers moesten laveren tussen de belangen van de verschillende partijen en vermeden daarom liever mogelijk controversiële voorstellen. Er bestond bovendien een redelijke consensus over het remplaçantenstelsel, die nieuwe wetgeving minder urgent maakte. Zo verschenen in deze periode niet veel publicaties over het onderwerp en als ze het licht zagen, was de toon over het algemeen mild. Ook in parlementaire kringen werden nauwelijks geluiden gehoord om dienstvervanging af te schaffen.

In de eerste helft van de periode 1840-1861 zien we ondanks de weinig kritische houding van de pers en het parlement de laagste percentages dienstvervangingen van de negentiende eeuw:

Het percentage remplaçanten daalde scherp van 1839 naar 1840. In 1839 had 16,7 procent van de militieplichtigen zich laten vervangen. In 1840 was dit percentage nog slechts 12,8 procent. Ongetwijfeld was deze daling een gevolg van de afloop van het conflict met België en het verdwijnen van de verzachtende tijdelijke wetten uit de jaren 1830: twee factoren van buiten de remplaçantenmarkt die het individueel handelen van de deelnemers hadden beïnvloed. Ten eerste konden door de tijdelijke wetten plaatsvervangers in het hele land worden geworven. Ten tweede zorgde de jarenlange mobilisatie langs de grens met België, ondanks de hoge prijs voor dienstvervangers, voor veel interesse aan de vraagzijde van het remplaçantenstelsel.

Na 1840 mocht een plaatsvervanger weer alleen uit dezelfde provincie als de loteling afkomstig zijn en de nummervwisselaar moest tot dezelfde gemeente behoren als de persoon met wie hij van nummer wisselde in plaats van tot hetzelfde district. De remplaçanten konden opnieuw alleen gezocht worden op een beperkte markt binnen de eigen regio en dat had een ongunstige uitwerking op de vraag. Daarnaast zorgden het einde van de dreiging van oorlog en vooral ook een korte eerste oefenperiode die daarvoor in de plaats kwam, ervoor dat de vraag naar remplaçanten verder afnam. De volhardingspolitiek van Willem gedurende de lange negen jaar van het conflict met België had de schatkist uitgeput. Er moest op defensie flink worden bezuinigd en een van de manieren waarop Willem II en zijn regering dat deden, was door het verblijf in de kazernes van de ingeloten jongens flink in te korten. In de jaren 1840 beperkte deze periode

¹¹¹ Bevaart, *Nederlandse defensie*, 25.

zich tot slechts drie maanden, een minimum voor de negentiende eeuw. In de jaren 1850 verlengde de regering de periode overigens wel weer naar vijf maanden.¹¹²

De Friese boer, belastingontvanger en onderwijzer Doeke Wijgers Hellema was een tijdgenoot die op de hoogte was van deze ontwikkelingen en de gevolgen ervan voor de remplaçantenmarkt, wat bleek toen vier van zijn familieleden in 1840 moesten loten. In zijn aantekeningen schreef hij dat sterk op de staatsuitgaven werd bezuinigd en dat het krijgsvolk werd afgedankt omdat de vrede was weergekeerd. De lichteningen van 1839 en 1840 waren ontbonden en in een advertentie in de krant had hij zelfs gelezen dat de lichtening van 1840 alleen op papier ingelijfd zou worden en niet in de kazerne hoefte dienen. De vele dienstplichtigen die weer thuis kwamen, zorgden volgens Doeke voor problemen op de arbeidsmarkt. Zij vonden moeilijk een baan en konden zich niet als remplaçant aanbieden omdat ze na thuiskomst nog een aantal jaren dienstplichtig bleven. Bovendien loonde een bestaan als dienstvervanger nauwelijks: ‘Dezer toestands des vaderlands zijn de remplaicenten en nummerruikers thans zeer goedkoop. Velen welke uit den dienst tehuis komen, vooral onder de gemene lieden en arbeiders stand, weten niet hoe zij bij hunne thuiskomst aan de kost zullen gerakenen aldus zonder werk, vooreerst ledig moeten omloopen (...) Zij kunnen zich thans ook niet als remplaicenten verkoopen, dewijl zij uit den dienst niet zijn ontslagen’.¹¹³ De afloop van het conflict met België en de korte duur van de eerste oefentijd bleven, als op het lage percentage jaarlijkse vervangen wordt afgegaan, in de jaren na 1840 meewegen op de remplaçantenmarkt: ouders zagen sneller af van een dienstvervanger en de lage prijzen waren ongunstig voor het aanbod van dienstvervangers.

In 1848 kreeg een aantal ouders spijt van hun beslissing. Ze hadden zich te veel laten leiden door de eerste oefenperiode in de kazerne in vredestijd, en geen rekening gehouden met een nieuwe crisis die de dienstplichtigen langer onder de wapens zou kunnen houden. Een dergelijke crisis deed zich voor in 1848. Het was het jaar van de aardappelziekte en het revolutiespook. De spanningen liepen in Europa zo hoog op dat de Nederlandse regering in maart besloot de lichteningen 1845 en 1846 weer onder de wapenen te roepen.¹¹⁴ Het regende daarop verzoekschriften van ouders die in eerste instantie hun zoon de dienstplicht hadden laten vervullen, maar nu schrokken van de langere oefentijd. Ook een werkgever liet van zich horen, J.A. de Vlieter, drukker en uitgever van de ‘-s Gravenhaagsche Nieuwsbode vroeg of zijn belangrijkste en onmisbare zetter, die steun en toeverlaat was van een weduwe, met onbepaald verlof mocht blijven’.¹¹⁵ Een van de ouders die was geschrokken, was J.C. van Ruth uit Haarlem. Hij had een ongehuwde en gepasporteerde militair gevonden die voor zijn zoon, Maarten, een loteling van de lichtening 1846, als plaatsvervanger wilde optreden. Maarten had in zijn verloftijd een aanstelling gekregen: ‘als machinist op de stoomboot de Zaanstroom vice versa van Alkmaar naar Zaandam’ en weer een aantal maanden onder de wapenen zou zeer nadelige gevolgen hebben voor zijn ‘betrekking’.¹¹⁶

In het zuiden van het land was de schrik over de regeringsmaatregel niet anders. Hendrik Ketels, landbouwer te Blerick, had een dienstplichtig nummer getrokken. Zijn vader was een weduwnaar met vijf kinderen en Hendrik was de belangrijkste kostwinner voor het gezin. Hij had desondanks zijn lot aanvaard en was zelf in dienst gegaan, in de hoop: ‘dat de voor het algemeen zoo noodige rust- en vredestijd op dien goeden voet zou blijven voortgaan’. Het zag er echter naar uit dat hij: ‘onmisbaar van het gezin geruime tijd in actieve dienst zal moeten blijven (...) en ofschoon niet onder de bemiddelste hij heeft ingezien dat de kosten van een plaatsvervanger beter ware dan het missen van zijn zoon’.¹¹⁷

Ook voor de lichtening 1847 waren de gevolgen van de langere dienst in de kazerne onverwacht. Harm Tjeerd Klootsema uit de gemeente Ten Boer in Groningen had voor een zoon uit deze lichtening oorspronkelijk een nummervervisselaar gevonden, maar de zaak ging niet door. Daarna was hij een plaatsvervanger gaan zoeken. Helaas was ook dat niet gelukt. De zoon van Klootsema was toen maar zelf in dienst gegaan: ‘daarbij de hoop koesterende dat die dienstprestatie – zoals dezelve sedert de laatste jaren werd vervuld – bijna onder het genot van groot verlof zoude kunnen worden volbragt. Dat de omstandigheden helaas sedert de inlijving des adressants zoon, zoowel wat den militairen dienst betreft, als ook wat zijn huishoudelijke gesteldheid aangaat, geheel zijn veranderd, toen was er algemeene vrede,

¹¹² Seyffardt, *Verplichte krijgsdienst*, 394 en 396. Bevaart, *Nederlandse defensie*, 201.

¹¹³ Algra, *Kroniek*, 255, 256.

¹¹⁴ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 3455 (indices op de verbalen), bladzijde 291. De lichtening 1846 werd in oktober weer op onbepaald verlof gesteld (bladzijde 75).

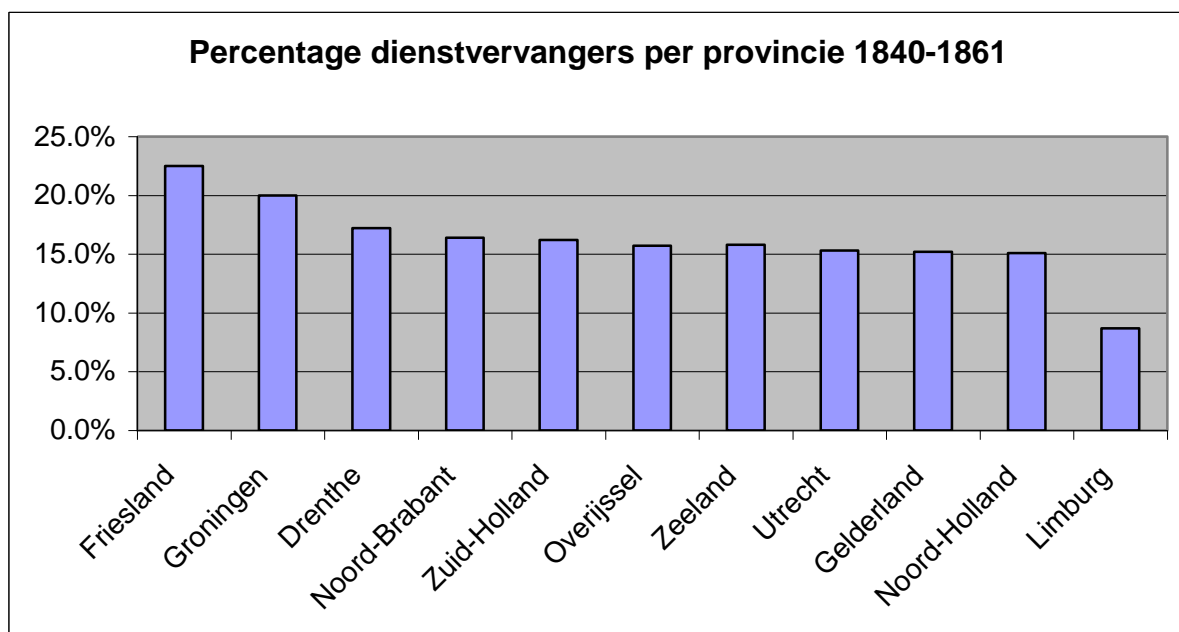
¹¹⁵ Ibidem, nr. 3248, 11 april 1848 (verzoekschrift 8 maart).

¹¹⁶ Ibidem, nr. 3250, 11 mei 1848 (verzoekschrift 23 maart).

¹¹⁷ Ibidem, nr.3250, 11 mei 1848 (verzoekschrift 11 maart).

nu bestaat de vrees en worden er voorbereidselen gemaakt voor oorlog, toen had men de ondervinding dat de militairen slechts voor eene korte tijd – alleen ter oefening – in actieve dienst werden gehouden, nu laat het zich inzien dat zij voortdurend onder de wapenen zullen worden gehouden'.¹¹⁸ Klootsema was ruim zestig jaar oud, had ondertussen een andere zoon verloren en had daarom deze dienstplichtige zoon hard nodig. De zoon had zich in eerste instantie niet graag laten vervangen, maar wenste dat nu vurig. Klootsema diende daarom alsnog een verzoekschrift in om een plaatsvervanger te stellen, die hij volgens eigen zeggen ondertussen had gevonden.

Net als in de jaren van het conflict met België, deden politieke spanningen zich op de remplaçantenmarkt gelden. Tijdelijk nam de vraag naar nummervervisselaars en plaatsvervanger toe, maar in tegenstelling tot de jaren 1830 waren de politieke spanningen in 1848 van te korte duur om van grote invloed te zijn op het aantal vervangingen in dat jaar. Dat lag anders met de economische crisis waar Nederland zich met de rest van Europa toen meerdere jaren in bevond. Het waren jaren van misoogsten en hongersnood. Vooral de gevreesde aardappelziekte veroorzaakte veel ellende. Deze langdurige economische laagconjunctuur lijkt de remplaçantenmarkt wel te hebben beïnvloed. In de ergste crisisjaren stegen de jaarlijkse percentages vervangingen gestaag van 12,5 procent in 1844 naar 17,5 procent in 1848; een stijging die voor een belangrijk deel veroorzaakt moet zijn door de drang naar alternatieve bestaansmogelijkheden, die het aanbod van manschappen vergrootte. Aan de vraagzijde van de remplaçantenmarkt leed de koopkracht van de rijke herenboeren blijkbaar niet zo onder de crisis dat zij massaal afzagen van een dienstvervanger. Een overzicht van de verdeling van de dienstvervangers over de provincies toont in ieder geval in vergelijking met de voorgaande decennia een tamelijk stabiel beeld: de meeste vervangingen vonden plaats in de tamelijk welvarende noordelijke landbouwprovincies Friesland en Groningen.

De grote regionale verschillen bleven ook in deze periode bestaan: van gemiddeld 22,5 procent aan vervangingen per jaar in Friesland tot 8,7 procent in Limburg, waar het percentage net als in de jaren 1820 opvallend veel lager lag dan in de rest van het land. Ook het agrarische Limburg kende zijn landbouwcrisis, maar de vraag naar remplaçanten bleef blijkbaar laag en het mogelijk grotere aanbod van remplaçanten van het platteland was daardoor in deze provincie nauwelijks van betekenis. Welke factoren invloed hadden op de percentage dienstvervangingen blijkt ook in deze paragraaf moeilijk te bepalen. De economische conjunctuurbewegingen in de jaren 1840 lijken gevolgen te hebben gehad voor de vraag en het aanbod op de remplaçantenmarkt, maar door de complexiteit van de bewegingen tussen al de andere niet-economische factoren die de deelnemers konden beïnvloeden, is het ook voor deze periode moeilijk exacte verbanden aan te wijzen.

¹¹⁸ Ibidem, nr. 3261, 2 oktober 1848 (verzoekschrift 24 augustus 1848).

6.7 Nieuwe militiewetgeving

De wet uit 1861 had wel onmiskenbare gevolgen voor de fluctuaties in de jaarlijkse percentages vervangingen op de remplaçantenmarkt. De wet die de conservatieve regering Van Zuylen van Nyevelt-Loudon door het parlement aangenomen wist te krijgen, was een slim politiek compromis dat aannemelijk was voor zowel de liberale aanhangers van de Gondwet van 1848 als de conservatieve verdedigers van de belangen van de koning, de twee politieke richtingen die op dat moment in het parlement de dienst uitmaakten. Enerzijds bleef de nationale militie om de conservatieven te gerieven ondergeschikt aan het monarchale staande leger: artikel 118 van de wet lijfde de nationale militie bij het staande leger in.¹¹⁹ Om het artikel aangenomen te krijgen maakte de regering anderzijds bewust geen principiële kwestie van de dienstvervanging. De regering had oorspronkelijk de regels willen aanscherpen, maar de minister van Oorlog, jhr. E.A.O. de Casembroot, had geleerd van een ervaring van een vorige minister van Oorlog, Baron F.C. Forstner van Dambenoy, die eerder in de jaren 1850 probeerde de dienstvervanging te verzwaren door bijvoorbeeld de plaatsvervangers en nummerverwisselaars aan strengere keuringseisen te onderwerpen en de maximumleeftijd van plaatsvervangers naar beneden bij te stellen. De Kamer had zich daar toen sterk tegen verzet. Zo is in de Handelingen over het parlementair jaar 1857-1858 te lezen: ‘De plaatsvervanging moet naar het algemeen gevoelen zoo gemakkelijk worden gemaakt, als, behoudens de eischen van ’s lands verdediging, slechts eenigzins mogelijk is’.¹²⁰ De Casembroot bleek bereid water bij de wijn te doen omdat niets erop wees dat de Kamer sinds 1857-1858 van standpunt was veranderd. Bovendien zou het wankele kabinet een politieke strijd op het scherpst van de snede weleens niet kunnen overleven.

In de Kamerdebatten over de militiewet in 1861 kwam ook de bemiddelingsbranche ter sprake. Jhr. C.M. Storm van ’s-Gravenzande (afgevaardigde Steenwijk) merkte op: ‘Ik geloof ook, dat tegenwoordig de misbruiken ten opzichte der plaatsvervanging niet meer zoo groot zijn; er kan daarboven op een andere wijze tegen gewaakt worden. In de provincie mijner inwoning bestaat eene maatschappij, die uitnemend werkt. Men stort eene zekere som (die natuurlijk verloren is in geval de jongeling vrijloot), en voor een betrekkelijk geringe prijs bezorgt de maatschappij een plaatsvervanger, het geheel is onder toezigt van solide personen. Daardoor verdwijnen meestal de bezwaren, die men aan het vervangingstelsel toeschrijft’.¹²¹ Het Limburgs Kamerlid, baron C.A. Rogalla Zawadsky de Bieberstein, onderstreepte het belang van betrouwbare maatschappijen, hoewel die volgens hem met een vergrootglas moesten worden gezocht: ‘De geachte afgevaardigde uit Steenwijk heeft erop gewezen dat het bij ons ontbreekt aan algemeene maatschappijen die zich het lot van de jeugdige plaatsvervangers aantrekken. Er moet meer philanthropie daaromtrent heerschen, ten einde die jongelieden uit de handen van onbarmhartige ronselaars te trekken. De geachte afgevaardigde heeft erop gewezen wat Overijssel betreft, ik wensch het te doen voor al de andere provincien des Rijks’.¹²² Een ander Kamerlid, mr. J. Dirks, wees erop dat veel ouders nog in eigen persoon een plaatsvervanger of nummerverwisselaar zochten: ‘Door meer dan een spreker, o.a. de afgevaardigden van Steenwijk en Maastricht, is er op gewezen, dat hier te lande maatschappijen bestaan die zich met het leveren van remplaçanten belasten, maar die maatschappijen vindt men niet overal. In de meeste provinciën drukt de zorg om remplaçanten te krijgen op de ingezetenen zelve, en nu is het minder om het geldelijke bezwaar dan wel om den last van het in eigen persoon daar in te moeten voorzien, dat men tegen het stellen van remplaçanten opziet en dat deze nationale pligt zo zwaar valt’.¹²³ De laatste opmerking van Dirks was kenmerkend voor het denken over dienstvervanging dat in de loop van de eeuw schijnbaar nog geen wijziging had ondergaan. De jongen die zich liet vervangen voldeed volgens hem net zo goed aan zijn nationale plicht als een milicien.

De Kamerleden Dirks en De Bieberstein hadden gelijk, de remplaçantenmarkt was rond 1860 nauwelijks beter georganiseerd dan in het begin van de eeuw en nog steeds grotendeels in handen van personen die in de horeca werkzaam waren met als bijverdienste het ronselen van dienstvervangers. Figuren als J.F.F. de Looy, eigenaar van café en slijterij *De Kroon*, aanlegplaats voor boten in

¹¹⁹ Zie over deze kwestie: Bevaart, *Nederlandse defensie*, 186-202. Schoenmaker, *Burgerzin*, 65. *Nieuwe Rotterdamse Courant* 15, 16, 17, 19 en 27 juni 1861.

¹²⁰ Bevaart, *Nederlandse defensie* 198.

¹²¹ Handelingen der Tweede Kamer 1860-1861, 910.

¹²² *Ibidem*, 910.

¹²³ *Ibidem*, 916.

Oudshoorn, en daarnaast zichzelf commissionair in plaatsvervangers noemende ¹²⁴, of Rime van der Beij, koffiehuishouder te Assen, maar ook vertegenwoordiger in de remplaçantenhandel, voerden de boventoon.¹²⁵ Er was sinds de tijd van de soldatenwerfers uit vorige eeuwen en de dubieuze praktijken van de tussenpersonen uit het begin van de eeuw nog weinig ten goede veranderd. Openbare gelegenheden als het café en het koffiehuis waren nog steeds een geliefde plaats om naast goedwillende jongemannen op zoek naar werk, dronken en goklustige mannen met schulden op te sporen. Zij bleven de favoriete prooi van commissionairs en makelaars. Er was nauwelijks nog een spoor te bekennen van de waarborgmaatschappijen uit de jaren voor het Belgisch conflict, die volgens hun statuten de intentie hadden om eerlijk te handelen. Door de onzekerheden en dubieuze praktijken van de bemiddelingsbranche zochten veel burgers nog steeds zelf het liefst naar een plaatsvervanger of nummervwisselaar, met alle risico's van dien.

De militiewet van 1861 zorgde voor een belangrijke ommekeer. Er veranderde veel dat jaar. De keuze voor dienstvervanging werd voor zowel de loteling die niet in dienst wilde als voor de potentiële remplaçant interessanter dan daarvoor. Zo hoefde de loteling die zich liet vervangen geen bedrag meer in de kas van de belastingontvanger te storten en was hij in plaats van achttien maanden maar een jaar voor zijn plaatsvervanger verantwoordelijk. Bovendien waren de eisen die aan een plaatsvervanger werden gesteld, minder zwaar. Hij mocht tussen de eenentwintig en vijfendertig jaar oud zijn en als hij als militair had gediend kon hij zelfs tot zijn veertigste jaar worden toegelaten. De wet van 1817 had de maximumleeftijd nog bepaald op dertig jaar, en op vijfendertig jaar voor een ex-militair. Een andere belangrijke verandering die het makkelijker maakte om plaatsvervanger te worden, was de vereiste lengte van de plaatsvervanger. De wet van 1817 had deze bepaald op 1.622 meter. Voor de wet van 1861 was 1.55 meter voldoende. In tegenstelling tot de jaren daarvoor vormde de lengte na 1861 nog nauwelijks een belemmering voor de potentiële plaatsvervanger.

Van deze minder strenge voorschriften ging zowel aan de vraag- als aanbodzijde van het remplaçantenstel een stimulerende werking uit. Maar de maatregel die de grootste betekenis had voor het functioneren van het remplaçantenstelsel, ging over het rekruteringsgebied voor plaatsvervanging en nummervwisseling. De plaatsvervanger hoefde niet langer vijftien maanden in de provincie van de geremplaceerde te hebben gewoond, maar mocht volgens de wet uit 1861 uit het hele land afkomstig zijn. Dezelfde wet stond nummervwisseling binnen een provincie toe, in plaats van binnen een gemeente. In feite werd de tijdelijke wetgeving uit de jaren 1830, die had voorkomen dat de remplaçantenmarkt in de tijd van het conflict met België was ingestort, nu in vreedstijd van kracht. De gevolgen van deze soepele wetgeving voor het remplaçantenstelsel laten zich raden. De vervanging was nauwelijks nog lokaal gebonden en daardoor werd schaalvergroting voor de bemiddelingsbranche het credo. Particulier actieve tussenpersonen gingen zware tijden tegemoet. Hun kleine berichtjes in lokale kranten, of die van plaatsvervangers die hun diensten aanboden, zouden plaatsmaken voor wervende advertenties van grote militiemaatschappijen die dankzij de nieuwe militiewet hun werkerterrein uitbreidden en de wind in de zeilen kregen.

6.8 De stimulerende rol van de bemiddelingsbranche

In 1862 verscheen een brochure met de uitvoerige titel: *Zamenspraak tusschen twee commissionairs te's-Gravenhage gepatenteerd tot het stellen van plaatsvervangers en nummervwisselaars voor de Nationale Militie, en zulk ter zake van de Wet op de Nationale Militie*. De brochure was een reactie op een initiatief in Rotterdam om naar aanleiding van de wet van 1861 een nieuwe onderlinge waarborgmaatschappij op te richten. De directeur was een zekere L. Koetsveld, oud secretaris van een militieraad en wijnkoper, een bekend beroep onder tussenpersonen. In december 1861 waren de statuten gepubliceerd en de anonieme schrijver van de brochure was zeer kritisch over Koetsveld en zijn maatschappij. In de vorm van een gedachtewisseling tussen commissionair A en B uit Den Haag werden de artikelen een voor een doorgenomen. Hun conclusie was dat Koetsveld uit was op eigen gewin, dat hij de wet verkeerd hanteerde en dat de risico's voor de leden groot waren. Toen Koetsveld een verzoek om koninklijke goedkeuring indiende, was ook de reactie van overheidswege niet enthousiast. De ministers van Justitie en Binnenlands Zaken schreven in het verlengde van het beleid

¹²⁴ NAZH, provinciaal bestuur, nr. 4501, brief 1 maart 1888.

¹²⁵ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Militie en Schutterijen, nr.116.

tot dan toe een afwijzende beschikking vanwege de solvabiliteitrisico's die een dergelijke maatschappij met zich meebracht.¹²⁶ Bovendien ging het hier volgens een ambtenaar van Binnenlandse Zaken niet om een waarborgmaatschappij: 'Door de adressant wordt zeer verkeerdelijk de naam van Onderlinge Waarborg Maatschappij aan zijne voorgenomen onderneming gegeven. In het reglement komt niets voor dat naar onderlinge waarborg zweemt. De zaak is eenvoudig eene eigene onderneming van de adressant om tegen vaste geldelijke belooning waaraan hij de naam inleggeld geeft, maar dat hij voor zich behoudt, plaatsvervangers en nummerververselaars voor de nationale militie te bezorgen'.¹²⁷ De waarborgmaatschappij ging zonder koninklijke goedkeuring gewoon van start en in 1865 werd daarnaast een naamloze vennootschap gevormd: de Maatschappij van Assurantie voor de Dienst bij de Nationale Militie in Zuid-Holland, die om in de diensten van de geassureerden te voorzien zich in de eerste plaats en bij voorkeur zou wenden tot de bestaande onderlinge waarborgmaatschappij. De vijftig aandeelhouders namen ieder een aandeel van 1000 gulden. Onder hen bevonden zich bekende Rotterdamse havenbaronnen en politici als Lambertus Drooglever Fortuyn, bankier en vader van de latere burgemeester van Rotterdam, Pieter Drooglever Fortuyn, Rudolf Mees uit de bekende bankiersfamilie, Cornelis E. Viruly, raadslid en wethouder en Joost van Vollenhoven, lid van de Eerste Kamer.¹²⁸ Desondanks werd de naamloze vennootschap in 1876 opgeheven.¹²⁹

Waarom de maatschappij slechts elf jaar heeft bestaan, is niet duidelijk. Mogelijk haalde ze te weinig omzet omdat haar werkterrein beperkt bleef tot Zuid-Holland. De concurrentie van andere militieverzekeraars, die de mogelijkheden van militiewet van 1861 wel ontdekten en landelijk gingen opereren, was in ieder geval groot. Zo sloeg een aantal Haagse particulieren in 1862 de handen ineen en richtte een geduchte concurrent van de Rotterdamse maatschappij op. De organisatievorm van de maatschappij, haar stichters en naam zouden nog lang een rol spelen op de remplaçantenmarkt. De naam van de maatschappij was De Eendragt. Dat was toen een geliefde naam in de verzekeringswereld. De dagelijkse leiding kwam in handen van hoofddirecteur, Arend Wülf, een rentenier uit Den Haag, met vier directeuren, onder wie Johannes Joseph Herens, een Hagenaar die in latere jaren naam zou maken in de remplaçantenwereld. In het geval van De Eendragt was er geen sprake van een waarborgmaatschappij.¹³⁰ Het doel van de maatschappij was: 'om in de vervanging van militieplichtigen te voorzien, op zoodanige wijze, dat tevens, door het verantwoordelijk blijven voor gestelde plaatsvervangers, in de vervulling van dienstplichtige broeders te voorzien'.¹³¹ Een plaatsvervanger of nummerververselaar kon vooraf ineens, in termijnen tijdens de dienst, of via een verzekering vooraf worden betaald. De maatschappij zorgde vervolgens zelf voor de dienstvervangers. De directeuren of een van de vertegenwoordigers in de provincie sloten door heel het land overeenkomsten af namens de maatschappij, die niet op provinciaal niveau wilde blijven steken. In de toelichting op haar reglement stond te lezen: 'Deze Maatschappij heeft reeds ten vorige jare over vijf provinciën gewerkt en de medewerking welke zij allerwege mogt ondervinden, heeft het wenschelijk gemaakt, dit jaar dezelve over het gehele Rijk uit te breiden; in alle Hoofdsteden zijn kantoren, en in lotingskantons Agentschappen gevestigd'.¹³²

De Eendragt was een van de eerste militiemaatschappijen uit de negentiende eeuw die zich gedurende een langere periode staande wist te houden. Vanuit haar hoofdkantoor aan het Spui 265 in het centrum van Den Haag lukte het inderdaad om de activiteiten over het hele land uit te breiden. In veel plaatselijke kranten uit deze jaren zijn advertenties van de maatschappij terug te vinden die enerzijds ouders van lotelingen opriepen zich aan te melden en anderzijds fijntjes lieten weten dat de maatschappij plaatsvervangers en nummerververselaars dagelijks tegen de hoogste prijs aannam. De

---

¹²⁶ In 1820 en 1827 waren hier twee rapporten over geschreven en sindsdien was deze lijn gehandhaafd. Zie bijvoorbeeld brief minister van Binnenlandse Zaken aan de koning naar aanleiding van een verzoek uit Arnhem om daar een genootschap ter voorziening in plaatsvervanging in Gelderland op te richten. NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3120, 3 oktober 1839. Zie eveneens hoofdstuk 6.4.

¹²⁷ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, nr. 3414, 17 september 1861.

¹²⁸ *Staatsblad* 18 september 1865, Koninklijk besluit 1 september, nr. 81, artikel 3.

¹²⁹ H.G. Schuddebeurs, 'Het Nederlandsche Verzekeringsbedrijf gedurende de laatste twee eeuwen voor zoover dit werd uitgeoefend door Naamloze vennootschappen', *Economisch Historisch Jaarboek XIV* (1928) 46.

¹³⁰ Reglement der Verzekerings- Maatschappij voor de Nationale Militie onder de zinspreuk De Eendragt (Den Haag 1863) artikel 3 t/m 6. (Bibliotheek Gemeentearchief Den Haag). Voor de beroepen van Wülf en Herens zie:

Staatscourant, 13 september 1881, nr. 104. *Staatscourant*, 20 oktober 1885, nr.135.

¹³¹ Reglement De Eendragt, artikel 1.

¹³² *Ibidem*, toelichting A. Wülf.

advertenties lieten ook zien dat De Eendragt niet alleen met provinciale agenten werkte maar ook met lokale correspondenten die bevoegd waren contracten af te sluiten.¹³³ De werkwijze De Eendragt wierp zijn vruchten af. Zo liet de maatschappij in advertenties in de *Noordbrabantter* in de jaren 1870 en beginjaren 1880 trots weten ieder jaar veel plaatsvervangers en nummerververselaars te stellen. Zelfs de reactie van de krant bemoeide zich ermee. In een stukje uit 1877 stond te lezen dat De Eendragt het jaar daarvoor 712 vervangers had gesteld.¹³⁴ In 1876 hadden in het land 2194 vervangingen plaatsgevonden.¹³⁵ Als de krant gelijk had, was de Haagse maatschappij er in de jaren 1870 dus in geslaagd bijna een derde van de landelijke remplaçantenmarkt in handen te krijgen.

In 1881 werd de maatschappij omgevormd tot een naamloze vennootschap met als naam: Verzekering maatschappij voor plaatsvervanging en nummerververseling bij de Nationale Militie De Eendracht. Uit de oprichtingsakte blijkt dat de nv vooral een aangelegenheid was van de familie Herens. De vroegere directeur, A. Wülf, was uit de maatschappij getreden en zijn opvolger was Johannes Joseph Herens, wijnhandelaar in Den Haag met naast zich nog twee familieleden in de directie. Het maatschappelijk kapitaal van de vennootschap bedroeg 200.000 gulden, verdeeld in tweehonderd aandelen van 1000 gulden en hiervan had de familie Herens er vijftien in haar bezit.¹³⁶ Alle aandeelhouders waren tevens als militieverzekeraar voor de maatschappij werkzaam.

In 1885 kreeg De Eendracht van Herens een Haagse concurrent. De vroegere directeur, A. Wülf, had niet stilgezeten nadat hij uit de maatschappij was getreden en was als particulier verder gegaan. Een andere belangrijke particulier in de regio was Dirk van Erp, van beroep grondeigenaar.¹³⁷ Van Erp en Wülf besloten samen met drie andere ondernemers de krachten te bundelen en een Haagse Naamloze Vennootschap met bijna dezelfde naam als De Eendracht op te richten, namelijk Eendracht Bindt. Het maatschappelijk kapitaal van deze tweede Haagse maatschappij was ook 200.000 gulden en de omschrijving van haar doelstelling was letterlijk dezelfde als die van De Eendracht.

Niet alleen in Den Haag, maar in het hele land werd de wedijver tussen de militiemaatschappijen in de jaren 1870 groot. Dat bleek wel uit de vele advertenties die militiemaatschappijen lieten plaatsten in de regionale dagbladen uit die dagen. In Drenthe probeerden bijvoorbeeld drie maatschappijen ten koste van elkaar de markt te veroveren via wervende advertenties in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. In 1875 kon de abonnee van de krant op 30 januari lezen dat hij in Assen bij de Hoofdagent voor Drenthe van De Eendragt, J.W.C. van der Werf, een remplaçant kon stellen. In de dagen daarvoor hadden twee andere belangrijke plaatselijke ondernemers uit Assen, A. en A. Engers en J. Zeehandelaar los van elkaar hun diensten aangeboden. Geïnteresseerden uit Assen konden zich dus vervoegen bij de kantoren van drie ondernemers, of de spreekuren bezoeken die de ondernemingen hielden in verschillende logementen en hotels op de dagen dat lotingen plaatsvonden.

Van een concurrentiestrijd die leidde tot te lage prijzen en faillissement is het niet gekomen. Eendracht Bindt ging bijvoorbeeld al twee jaar nadat zij was opgericht op in een landelijk initiatief: de Algemeene Nederlandsche Militie-verzekering-maatschappij (ANMVM) en een paar maanden later volgde de directie van De Eendragt.¹³⁸ De oprichting van deze maatschappij in 1887 betekende een mijlpaal in de geschiedenis van de remplaçantenhandel. In plaats van elkaar te beconcurreren besloten de twee Haagse nv's en belangrijke lokale militieverzekeraars als de genoemde Engers en Zeehandelaar uit Drenthe, de handen ineen te slaan en te fuseren. Het aantal particuliere verzekeraars dat zich op de remplaçantenmarkt bewoog, was nog op de vingers van een hand te tellen.

Door het landelijk optreden en de advertentiecampaagnes van de ANMVM en zijn voorgangers als De Eendracht en Eendracht Bindt stelden steeds minder Nederlanders zelfstandig een plaatsvervanger of nummerververselaar. Een andere belangrijke oorzaak voor het succes van deze maatschappijen was dat zij zich toededen op het aanbieden van verzekeringen die de remplaçant binnen het bereik bracht van ouders die deze zich anders financieel onmogelijk konden veroorloven. Ouders werd de mogelijkheid geboden bij de geboorte van een zoon een verzekering af te sluiten die onder voorwaarde

---

¹³³ Bijvoorbeeld: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 30 januari 1875.

¹³⁴ *De Noordbrabantter*, 6 februari 1877.

¹³⁵ Verslag van de afloop der lichting van de nationale militie 1876.

¹³⁶ *Staatsblad*, koninklijk besluit, 1881, nr. 104.

¹³⁷ Van Erp ondertekende in 1881 bij de notaris Frans Meijer 61 akten als gevolmachtigde van geremplaceerden.

¹³⁸ Schuddebeurs suggereert in het Economisch jaarboek uit 1928 (zie noot 129) dat *De Eendracht* en vooral *Eendracht Bindt* gezien hun korte bestaan niet erg succesvol zijn geweest. De auteur schrijft nergens over de bewuste overstap van beide maatschappijen naar de ANMVM.

betaling van een jaarlijkse premie garandeerde dat hun zoon bij het bereiken van zijn militieplichtige leeftijd voldoende kapitaal had om via de maatschappij een remplaçant te verwerven.

De maatschappijen lieten notariële akten bij een vaste notaris afsluiten. Zodoende was het voor een eerder onderzoek naar dienstvervangers uit Voorburg in de periode 1888-1898 mogelijk een eigen steekproef te houden met behulp van de archieven van twee Haagse notarissen in combinatie met de militieregisters voor Voorburg. Uit de registers bleek dat drieëntwintig ouders een remplaçant namen. De notariële akten in de archieven van de twee notarissen toonden vervolgens dat ten minste achttien van deze drieëntwintig Voorburgse ouders een vervanger vonden met de hulp van een militiemaatschappij. Misschien waren het er zelfs meer, omdat er ook notariële akten bij andere notarissen kunnen zijn afgesloten.¹³⁹

Uit een tweede steekproef in de notariële archieven, met dit keer de vervangingen in Den Haag als uitgangspunt, bleek het aantal Haagse ouders dat geen gebruik maakte van de diensten van De Eendracht en Eendracht Bindt, of later de ANMVM, eveneens te verwaarlozen. De verdeling over drie willekeurig gekozen jaren in de laatste twee decennia van het remplaçantstelsel was als volgt:

Notariële contracten dienstvervangng in Den Haag¹⁴⁰

jaar	aantal		De Eendacht	Eendracht Bindt	ANMVM
1881	54	Via	31	18	
1886	52	Via	33	16	
1890	67	Via			55

Dat de maatschappijen niet alleen in het Westen, maar in het hele land actief waren, toont een volgende bron: het archief van een notaris I.W.H. Haenen uit Maastricht.¹⁴¹ De notariële akten werden ondertekend door de gevolmachtigde zaakwaarnemer van de ouders van de jongen die zich liet vervangen en zodoende is het na te gaan wie de remplaçantmarkt in Limburg beheersten. Tussen 1880 en 1888 was het merendeel van de akten ondertekend door de vertegenwoordiger van De Eendracht in Limburg, Petrus van Hedel uit Maastricht. Een andere maatschappij die actief was op de Limburgse markt, was de militieverzekeringsmaatschappij De Hoop uit Arnhem met een hoofdagent in Sittard: Antoon Vernooij. Toen de belangrijkste militieverzekeringsmaatschappijen in 1888 besloten te fuseren en de naamloze vennootschap Algemeene Nederlandsche Militie-verzekering-maatschappij ontstond, nam deze maatschappij de fakkel van De Eendracht in Limburg met verve over. Van de 192 akten van plaatsvervangng of nummervervisseling die in het archief van Haenen over de periode 1890-1898 zijn geraadpleegd, waren er maar liefst 132 mede ondertekend door een vertegenwoordiger van de ANMVM. Ook was er in die jaren negentig nog een regionaal initiatief: de maatschappij Limburgia, die was opgezet door de eerder genoemde Vernooij van De Hoop. De maatschappij wist volgens de akten zesentwintig overeenkomsten af te sluiten en was daarmee geen echte concurrent voor de ANMVM. Slechts acht ouders sloten zelfstandig een notariële akte af en maakten geen gebruik van de bemiddelingsbranche.

De bemiddeling van tussenpersonen werd regel en hun diensten waren via een verzekering of betaling in termijnen makkelijker te betalen. Er waren nog wel ouders die zelf spaarden.¹⁴² Ook kwam het soms nog voor dat een plaatselijke inzameling werd gehouden of dat de familie of een individuele weldoener als redder optrad. Volgens het Limburgse Tweede Kamerlid M.H. Godefroi kreeg hij herhaaldelijk: 'Aanzoeken om geldelijke bijdrage voor de plaatsvervanger van den zoon van een man der kleine burgerij'.¹⁴³ Maar dergelijke initiatieven buiten de bemiddelaars om vormden uitzonderingen op de regel. De ouders van lotelingen klopten voor het overgrote deel aan bij de grote maatschappijen die

¹³⁹ Van Roon, *De willekeur*, 13. Gemeentearchief Den Haag, nr.373 notarissen, W.J.M. de Bas en F. Meijer.

¹⁴⁰ Het aantal geremplaceerden is gebaseerd op: NAZH, Militieregisters Zuid-Holland 1881-1941.

Gegevens maatschappijen zijn gebaseerd op: Gemeentearchief Den Haag, nr. 373 notaris W.J.M.de Bas en F. Meijer.

¹⁴¹ RCHL, 20. 242A, Notarissen ter standplaats Maastricht 1544-1905, 2.200, Haenen I.W.H.

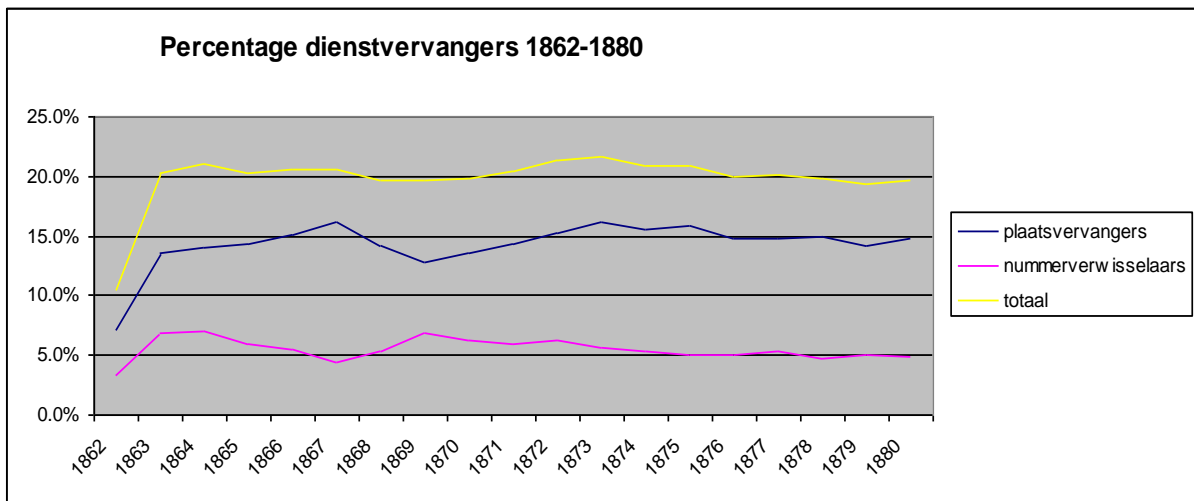
¹⁴² A. Duchnesne, 'De militairen in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Flandria Nostra, Ons land en ons volk Zijn standen in zijn beroepen door de tijden heen* IV (Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven 1960) 298:

Familieleden in België gaven jongens als doopsgegeschenk soms een spaarpot, waarin ze later duitje bij duitje, het geld voor een remplaçant konden sparen.

¹⁴³ Handelingen der Tweede Kamer 1872-1873, 781.

zich enerzijds met succes waren gaan specialiseren in het afsluiten van verzekeringen en anderzijds landelijk waren gaan opereren. Nummerverwisselaars konden in de provincie worden geworven, plaatsvervangings was in het hele land mogelijk en de maatschappijen stelden agenten in het hele land aan. Een steeds bredere laag van de bevolking maakte gebruik van de diensten van de grotere militiemaatschappijen en er was nog nauwelijks plaats voor een eigenmachtig optreden van kleine zelfstandigen die lokaal opereerden.

De nieuwe wetgeving en de veranderingen op de remplaçantenmarkt, hadden tot gevolg dat het percentage vervangingen in de periode 1862-1880 met gemiddeld 20,3 procent behoorlijk hoger lag dan in het decennium daarvoor, toen gemiddeld 17,6 procent zich liet vervangen.¹⁴⁴ Daarnaast deed zich een verschuiving voor tussen plaatsvervangings en nummerverwisselingen. Plaatsvervangings werd aanzienlijk populairder. Zo nam in 1861 zeven procent een plaatsvervanger, terwijl in 1863 maar liefst 13,5 procent van deze mogelijkheid gebruik maakte. Het percentage nummerverwisselingen nam daarentegen af van 10,4 procent in 1861 naar 6,8 procent in 1863.

Een belangrijke verklaring voor de verschuiving tussen plaatsvervangings en nummerverwisseling is dat de wet van 1817 nummerverwisseling toestond tot 22 jaar tussen de vijf jaarklassen waaruit de militie bestond.¹⁴⁵ Na 1861 was nummerverwisseling alleen nog maar mogelijk tussen de jongens uit de eerste jaarklasse die dat jaar hadden geloot. Daarnaast zal de verandering van rekruteringsgebied hebben meegewogen. Het rekruteringsgebied voor plaatsvervangers was verhoudingsgewijs groter geworden dan dat voor nummerverwisselaars. Laatstgenoemden hoefden niet langer uit dezelfde gemeente te komen, maar nog wel uit dezelfde provincie. De plaatsvervangers mochten als beschreven na 1861 uit het hele land en niet langer alleen uit dezelfde provincie komen. Bovendien hebben de veranderingen binnen de bemiddelingsbranche het aanbod van plaatsvervangers gestimuleerd. Het werd makkelijker en financieel aantrekkelijk om plaatsvervangers te halen uit provincies waar door economische achterstand een groot aantal jongens op zoek was naar (tijdelijk) werk.

6.9 Kritiek zonder zichtbare gevolgen

In de jaren 1860 waren er nog nauwelijks aanwijzingen dat de belangstelling voor de militie en het dienstvervangingsvraagstuk in de publieke opinie een vlucht zou nemen. De behandeling van de militiewet van 1861 in de Tweede Kamer had dat jaar weinig aandacht in de pers gekregen. De verslaggeving van het parlementair debat dat een paar dagen duurde, kroop dicht aan tegen stenografie. De bladen beperkten zich tot een zakelijke samenvatting van de argumenten van de belangrijkste sprekers en voegden daar dan soms een persoonlijke noot aan toe. Zo werd in de katholieke krant *De Tijd*, die in 1845 was opgericht, voorafgaand aan het debat nauwelijks een regel aan de wet gewijd. Tijdens de behandeling werd de lezer vooral over juridische kwesties geïnformeerd. Hij kon bijvoorbeeld het

¹⁴⁴ Het jaar 1862 was een overgangsjaar en is hier daarom niet meegerekend.

¹⁴⁵ Militiewet 1817, artikel 109.

volgende lezen over de strijd of de nationale milite in het staande leger moest worden opgenomen of andersom: 'In allen geval is, op zijn minst genomen, de zaak twijfelachtig; de opiniën verdeeld, en niemand kan ontkennen, dat de meeningen voor de vereeniging even sterk zijn, als tegen de vereeniging worden aangevoerd. De Grondwet is op het stuk niet duidelijk'.¹⁴⁶ Van polemieken en hartstocht was nog nauwelijks sprake. Hoe anders was dat in 1891 toen een later berucht geworden wetsontwerp van de katholieke minister van Oorlog, J. W. Bergansius, door de Kamer in behandeling werd genomen. Het belangrijkste onderdeel was de afschaffing van de dienstvervanging.

De behandeling van het wetsontwerp werd een lijdensweg die veel aandacht kreeg in de pers. Bergansius had er de hele zittingstijd van het eerste confessionele kabinet onder leiding van Mr. A.E baron Mackay voor nodig. Vlak na het aantreden in april 1888 van dit kabinet bestaande uit antirevolutionaire en katholieke ministers, had de katholieke minister van Oorlog in juni van dat jaar een staatscommissie ingesteld die tot taak had een wet voor organisatie en samenstelling van de levende strijdkrachten voor te bereiden. In mei 1889 volgde de openbaarmaking van het rapport van de commissie. Naar aanleiding van dit rapport kwam in juni 1890 het wetsontwerp tot stand. Vervolgens duurde het weer een klein jaar voordat de kamerdiscussie in april 1891 begon. Ook de Kamerdiscussie sleepte zich tot ver in mei 1891 voort door parlementaire obstructie van de katholieken en een aantal links-liberalen. Als tegenstanders van plaatsvervanging wilden zij de afhandeling van de wet vertragen tot na de verkiezingen in de hoop dat een nieuw kabinet het ontwerp vervolgens zou terugnemen. Dit laatste lukte hun inderdaad. Een van de eerste daden van de links-liberale minister van Oorlog in het liberale kabinet Van Tienhoven (1891-1894), A.L.W. Seyffardt, was het intrekken van het wetsontwerp.

De aandacht vanuit de pers voor het wetsontwerp Bergansius is niet te vergelijken met de verslaggeving uit 1861. Dagbladen van liberale, antirevolutionaire, socialistische en vooral katholieke signatuur schreven in de periode van drie jaar tussen de installatie van de staatscommissie en de behandeling in de Tweede Kamer veelvuldig over de wet en dienstvervanging. De aanhangers van de nieuwe politieke stromingen als de 'kleine luyden' van de ARP, de zich emanciperende katholieken en de in volgelingen groeiende socialistische beweging kregen ieder met een eigen standpunt van hun partij te maken. Het dienstvervangingsvraagstuk kwam veelvuldig ter sprake in verenigingsverband, in een pers die zich bleef ontwikkelen en tijdens steeds drukker bezochte publieke vergaderingen. De dienstvervanging nam natuurlijk een meer bescheiden plaats in op de politieke agenda dan andere landelijke strijdpunten als algemeen stemrecht, de schoolstrijd, leerplicht en de sociale kwestie, maar het militaire onderwerp kreeg onmiskenbaar eveneens een steeds bredere publieke aandacht.

De brede discussie over het vraagstuk, kwam niet uit de lucht vallen. In de twee decennia voordat Bergansius zijn ontwerp indiende, was dienstvervanging steeds sterker in de belangstelling komen te staan. De belangrijkste aanleiding was de Frans-Duitse oorlog (1870-1871). De Pruisische successen werden toegeschreven aan de moderne bewapening, aan de goede oorlogsvoorbereiding, maar vooral aan de daar al lang bestaande persoonlijke dienstplicht.¹⁴⁷ Al snel na de oorlog kwam het liberale kabinet De Vries/Fransen van der Putte met een minister van Oorlog op de proppen die vastberaden was de dienstvervanging daadwerkelijk aan te pakken. Het was de excentrieke houwdegen M.D. graaf van Limburg Stirum. Deze generaal-majoor van de genie had bij een bombardement tijdens de belegering van het Citadel Antwerpen in 1831 zijn been verloren en was met zijn houten been een opvallende persoon in het Haagse wereldje. In 1873 kwam hij met een wetsontwerp dat de afschaffing van artikel vier van de militiewet van 1861 beoogde; het artikel dat dienstvervanging toestond. Tot teleurstelling van de minister bleek de tegenstand in de Tweede Kamer echter te groot. Op 30 juni 1873 werd het wetsontwerp met 43 stemmen tegen en 25 stemmen voor verworpen.

Na deze enorme teleurstelling trad Van Limburg Stirum af als minister van Oorlog. Hij was er echter de man niet naar om bij de pakken neer te zitten. Twee jaar later stond hij aan de wieg van de Antidienstvervangingsbond (ADVB). In de daaropvolgend jaren bleef hij de drijvende kracht en tot 1883 was hij voorzitter. De ADVB, met voornamelijk invloedrijke liberalen en (oud) officieren in het bestuur, bouwde in de eerste jaren van zijn bestaan een ledenbestand op dat er mocht zijn. Enkele duizenden burgers en militairen meldden zich aan.¹⁴⁸ In het parlement bleef dienstvervanging ondertussen het onderwerp van menig debat en de pers besteedde steeds meer pagina's aan de kwestie waarbij niet

---

¹⁴⁶ *De Tijd*, 2 juli 1861.

¹⁴⁷ Klinkert, *Het vaderland*, 26.

¹⁴⁸ Te Velde, *Gemeenschapszin*, blz. 45: de ADVB groeide snel tot boven de vijfduizend leden. Spork, *De discussie over het remplaçantenstelsel*, 37: tussen 1875 en 1883 verdubbelde het aantal leden. In het nawoord zegt hij vooral gebruik te hebben

langer alleen militaire maar ook sociale argumenten een rol speelden. Een politiek commentator schreef naar aanleiding van een van de vele militiewetsontwerpen die tussen 1873 en 1889 werden ingediend: ‘Zelden had ook buiten het parlement een regeeringsvoordracht zoveel hartstochtelijke belangstelling in verschillende zin gewekt, als deze waarbij persoonlijk vervullen van den dienstplicht zooal niet het hoofdbeginsel, dan toch het meest in het volksleven ingrijpende element uitmaakte’.¹⁴⁹

Ondanks de groeiende politieke hartstochten rond dienstvervanging, speelde de ADVB een onopvallende rol toen in 1889 met het wetsontwerp Bergansius een nieuw hoofdstuk in het dienstvervangingsdebat werd geschreven. In de pers en tijdens de parlementaire debatten werd de bond nauwelijks genoemd. De schaarse artikelen die aan de ADVB werden gewijd, waren bovendien meestal afkomstig van tegenstanders van de persoonlijke dienstplicht. Zij hadden de kwetsbaarheid van de bond ontdekt. Naar aanleiding van een manifest van de Amsterdamse afdeling van de ADVB stond bijvoorbeeld op 21 juli 1890 in het katholieke dagblad *De Tijd* te lezen: ‘Als men met zulke stukken den minister van oorlog redden moet valt zijn persoonlijke dienstplicht zeker in het water. Er wordt beweerd dat deze plicht *bij uitnemendheid nationaal is*, - en 2/5 der natie heeft er als één man tegen geprotesteerd. Beschouwt het hoopje leden van den Bond, nog geen 1000 man sterk, en meestal militairen, zich misschien als de natie, buiten welke geen Nederlanders gevonden worden? En dat hoopje, met zooveel geld van Van Limburg Stirum bijeengehouden, durft spreken van een *heilooze oppositie*, waar die oppositie juist door de edelste vaderlandsliefde wordt ingegeven. Of bemint men zijn vaderland niet, als men met alle kracht de plannen bestrijdt van hen die het volk even vreeselijke als onnoodige lasten wil opleggen’.¹⁵⁰

De Tijd had een punt: het ledenaantal van de bond was na de eerste jaren sterk afgenomen. Maar niet alleen de dalende aanhang, ook de manier waarop de ADVB zijn activiteiten organiseerde en de persoon van de voorzitter, deden de bond weinig goed. Van Limburg Stirum wilde met zijn bond alleen invloed uitoefenen op de bovenlaag van de bevolking die politieke zeggenschap had en op die manier regering en parlement rijp maken voor een koersverandering richting persoonlijke dienstplicht. Ook het elitaire hoofdbestuur gaf niet graag toe dat de publieke opinie door de komst van politieke partijen en de groeiende en moderniserende pers aan het veranderen was, en niet langer bestond uit een beperkte groep notabelen. Het gevolg van de tamelijk ouderwetse manier van propaganda voeren, was dat de ADVB daar weinig resultaten mee behaalde. Zo werden veelvuldig petities aan het parlement en de koning gestuurd met steeds weer dezelfde argumenten, zonder dat de bond een antwoord ontving. Het optreden van bestuur op dit terrein stuitte dan ook op steeds meer kritiek binnen de bond. Het lid M.A. Perk¹⁵¹ vroeg bijvoorbeeld tijdens de algemene ledenvergadering in 1879 of er al enig antwoord was ontvangen op de drie petities van dat jaar. Het antwoord van de president was ontkennend, waarop Perk verzuchtte dat men niet voortdurend op hetzelfde aambeeld moest slaan.¹⁵² En de vertegenwoordiger van de afdeling Leiden constateerde tijdens de jaarvergadering het jaar daarvoor: ‘dat de Bond tegenstand ontmoet hoofdzakelijk bij den middenstand, kleine neringdoenden, winkeliers, enz.’ die volgens hem schaars op de bondslijsten vertegenwoordigd waren. Hij beval aan ‘het verspreiden van vliegende blaadjes, den schoolkinderen uit te reiken, als middel om ouders te winnen. Die van den burgerstand stellen in den regel remplaçanten en het is de spreker gebleken dat juist zij in dwaling verkeerden door afschaffing van dienstvervanging te verwarren met algemeenen dienstplicht’.¹⁵³

Ook de afdeling Heerenveen kwam in 1880 met een voorstel dat erop aandrong dat de ADVB zich ging toeleggen op het verspreiden van meer populair geschreven blaadjes waarmee een breder publiek kon worden bereikt. Het preadvies van het bestuur op het voorstel van Heerenveen was typerend voor zijn opstelling. Het bestuur vond het voorstel onuitvoerbaar vanwege de kosten en de moeite. Vooral de bemiddelde niet-leden moesten door de activiteiten van de bond over de streep worden getrokken en dit doel zou men op de aangeduide weg niet bereiken.¹⁵⁴ De afdeling Amsterdam liet het meest van zich horen. In 1892 leidde kritiek van deze afdeling tot een typerend misverstand over de door de bond te

---

gemaakt van het archief van de ADVB. Gooren, *Krijgsdienst en krijgsmacht*, 11: ledental over de 5000.Schoenmaker, *Burgerzin*, 174: ‘Na een jaar telde de ADVB ruim 7.500 leden, verspreid over 55 afdelingen’.

¹⁴⁹ Van Welderen baron Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis 1849-1891*, 758. Wilco Julius van Welderen baron Rengers, (1835-1916), is vooral bekend geworden als een van de eerste parlementair geschiedschrijvers. Hij was zelf in deze periode lid van de Eerste Kamer. Zijn schets beleefde diverse herdrukken.

¹⁵⁰ Het artikel was overigens overgenomen uit *De Maasbode* waarin het al eerder was gepubliceerd.

¹⁵¹ De Waalse predikant Marie Adrien Perk (1834-1916). Vader van de jonggestorven dichtende zoon Jacques.

¹⁵² NA, 2.19.002 archief *Antidienstvervangingsbond*, nr. 3, verslag jaarvergadering 1879.

¹⁵³ *Ibidem*, verslag jaarvergadering van 29 augustus 1878.

¹⁵⁴ *Ibidem*, jaarvergadering 31 augustus 1880.

volgen tactiek. Het bestuur wilde in dat jaar desnoods over populaire blaadjes voor het volk discussiëren, maar wat de kritische afdeling Amsterdam voorstelde ging te ver. Volgens Amsterdam bewandelde het hoofdbestuur niet de juiste wegen 'om te trachten het Nederlandsche volk uit zijn dommelende onverschilligheid omtrent het vraagstuk van de persoonlijke dienstplicht te doen wakker schudden'. De afdeling stelde voor om een algemene vergadering met alle plaatselijke afdelingen te beleggen met als doel de openbare mening wakker te schudden en een betoging te houden. De president, Norman Macleod, die inmiddels de plaats van Van Limburg had ingenomen, reageerde geschrokken. Het beoogde doel zou op een dergelijke manier niet worden bereikt en zo vervolgde het verslag: 'de president verklaarde zich een vijand van alle demonstratiën en betoogingen en zou liever zijn mandaat nederleggen, dan daartoe mede te werken'. De opwinding was echter voor niets geweest. De spreker voor Amsterdam maakte duidelijk dat hij met betoging een openbare vergadering bedoelde.¹⁵⁵

Niet alleen kritische leden binnen de bond maakten zich zorgen over de strijdwijze van de ADVB, die in politieke kringen weinig indruk maakte en geen aandacht schonk aan het volk buiten de politiek. Ook tijdgenoten die op een andere manier met het fenomeen dienstvervangings hadden te maken, achtten het optreden van de bond als pressiegroep niet altijd even geslaagd. De voorzitter van de militieraad van het eerste district van de provincie Zuid-Holland schreef in 1878 bijvoorbeeld aan de commissaris van de Koning: 'het aantal dienstvervangers welk tusschen het eene en het andere jaar wel is waar aanmerkelijk verschilt, zonder dat er bepaalde gevolgtrekking uit af te leiden is, heeft nogtans in 1876 78 in 1877 98 en in 1878 109 bedragen, zoodat de antidiensvervangingsbonden, wat de uitkomsten aangaat, nog niet als gevolg schijnt te hebben gehad, welke de ijveraars er zich van schijnen te geloven, vooral niet op het platteland. Een boer die geld heeft stelt doorgaans voor zijn zoon een plaatsvervanger of nummervervisselaar, dat is de regel. Van zes man contingent Pijnacker, onder andere hebben vijf geremplaceerd. Zulke feiten zijn welsprekender dan redevoeringen in clubs en vergaderingen. Zoodat het groote punt in kwestie, ten aanzien van het geen de natie wil, nog lang niet als uitgemaakt te beschouwen is'.¹⁵⁶

In 1889 kwam het tijdens de debatten over de wet Bergansius tot een ander initiatief tegen dienstvervangings: de Dienstplichtbond. De secretaris van de in Amsterdam opgerichte bond was niemand minder dan een zoon van het beroemde antirevolutionair Kamerlid, jhr. A.F. de Savornin Lohman, die in 1890 minister van Binnenlandse Zaken werd en daarmee medeverantwoordelijk was voor het wetsontwerp Bergansius. Het feit dat de zoon van deze staatsman een belangrijk initiatiefnemer was en zich door het lidmaatschap verbond zijn dienstplicht persoonlijk te vervullen, deed nogal wat stof opwaaien. De bond zette zich net als de ADVB in voor de persoonlijke dienstplicht, maar de wijze waarop verschilde aanzienlijk. Het bestuur en de leden bestonden uit jongens tussen zestien en negentien jaar van goede afkomst die elkaar beloofden hun dienstplicht te vervullen.¹⁵⁷ Een belangrijk doel van vereniging was om een voorbeeldfunctie te vervullen en het niet te laten zitten bij woorden. Dat was volgens hen wat anders dan een stoffige club van oud-officieren en liberale hoogwaardigheidbekleders van de ADVB, die zich beperkte tot lijdelijk verzet tegen dienstvervangings. Hoewel een groeiende groep liberalen zich in woorden negatief over dienstvervangings uitliet, betekende dat namelijk nog niet dat zij dit in daden uitten. De militieverzekeringsmaatschappij ANMVM refereerde hier graag aan in een brochure uit 1891; een brochure met daarin de namen van enkele duizenden personen die een contract tot levering van remplaçant met de maatschappij hadden gesloten. Het ledenbestand bood ook het katholieke dagblad *De Maasbode* een mooie gelegenheid tot commentaar: 'De fine fleur der liberale wordt er in aangetroffen; voorop staat de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, de heer Fock; dan volgen ministers, kamerleden, en andere hooggeplaatste personen bij gehele reeksen. Kent men tot heden het eenige geval van de heer Savornin Lohman, die zijn zoon naar de kazerne zond – dat is een anti-revolutionair – het boek leert, dat geheel het volk een afschuw heeft van die plaatsen van zedeloosheid'.¹⁵⁸ Ook de politieke bondgenoot van minister De Savornin Lohman en leider van de antirevolutionairen, Abraham Kuyper, die

¹⁵⁵ Ibidem, jaarvergadering 30 augustus 1892.

¹⁵⁶ E.W.R. van Roon, 'De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervangings in de negentiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 109, 4 (Den Haag 1994) 622. NAZH, provinciaal bestuur 1850-1945, nr. 4254, brief 12 april 1878.

¹⁵⁷ *Staatscourant* 9 juli 1889, nr. 159, aldaar de statuten art IV: 'Gewone leden, minstens 16 jaar, verbinden zich de dienstplicht zoo mogelijk persoonlijk te vervullen'. Na raadpleging van de militieregisters op de website <https://militieregisters.nl/geneabase.com> blijkt inderdaad dat A.F. de Savornin Lohman zijn dienstplicht vervulde. Hij trok in 1891 in Amsterdam het dienstplichtig nummer 313 en werd ingedeeld bij het garderegiment Grenadiers en Jagers.

¹⁵⁸ *De Maasbode*, 18 juni 1891.

zoals in het vervolg nog zal blijken in politiek opzicht weinig met dienstvervangings had, liet zien dat de ANMVM niet alleen maar aan zelfpromotie deed. In 1886 stelde hij via de Haarlemse militiemaatschappij de Wed. J. Maas voor 575 gulden een plaatsvervanger voor zijn zoon J.F.H. Kuyper.¹⁵⁹ Veel leden uit de politiek-culturele elite bleken ook in deze tijd van groeiende kritiek op het remplaçantenstelsel waar ze zelf aan meededen, vaak niet bereid hun zonen het kazerneleven te laten ondergaan.

Het begin van de Dienstplichtbond leek veelbelovend door het toetreden van de zoon van De Savornin Lohman en het enthousiasme van de jonge leden. De liberale krant, het *Algemeen Handelsblad*, waarvan de redactie een warm voorstander was van de persoonlijke dienstplicht, probeerde in zijn verslag van de tweede algemene ledenvergadering het jonge enthousiasme van de leden van de Dienstplichtbond op zijn lezers over te brengen. Na de abonnees te hebben gewezen op het belang van het persoonlijk vervullen van de dienstplicht, schreef de verslaggever: 'men zal zich herinneren, dat deze vereeniging, die zich ten doel stelt invoering van persoonlijke dienstplicht te bewerken, verleden jaar omstreeks dezen tijd werd opgericht. Eene druk bezochte vergadering, samengesteld uit de jongelieden van alle standen besloot zich toen tot een Bond te vormen. Deze samentrekking verminderde wel den omvang, maar het gehalte werd er niet slechter op. Dit zag men gisteren. Welk een ijver bleek uit het jaarverslag, welk een geestdrift uit de houding der vergadering! (...) Vele afgevaardigden uit andere afdelingen waren overgekomen. Allen zijn eensgezind en gaan vastberaden op hun doel af. Herhaaldelijk klonken stormachtige toejuichingen als de secretaris in zijn verslag van een nieuwe overwinning gewaagde en toen de heer Groeneveld, die de Vereeniging met raad en daad steunt, den leden nog eens het doel voor oogen hield, te maken dat geen Nederlander zich van zijn eerste plicht; de verdediging des lands, mag vrijkopen, toonde de geestdrift der jongelieden zich op de meest opwekkende wijze'.¹⁶⁰

Katholieke kranten als *De Maasbode* en het *Nieuws- en Advertentieblad voor Tilburg en Omstreken*, waren als voorstanders van dienstvervangings een heel andere mening over de Dienstplichtbond toegedaan. Op 13 februari 1890, dezelfde dag dat het verslag van de vergadering in *Het Algemeen Handelsblad* verscheen, stond in *De Maasbode* te lezen dat de Nederlandse Dienstplichtbond weinig succes had met zijn streven en dat de bond slechts 360 leden kende. Het *Nieuws- en Advertentieblad voor Tilburg en Omstreken* gaf eenzelfde negatieve reactie. Na een opsomming van mislukte of half geslaagde pogingen om plaatselijke afdelingen op te richten, gaf de krant als commentaar op het aantal van 360 leden: 'een cijfer zoo gering, dat men zelfs als men rekening houdt met het kortstondige bestaan van den bond, aan de levensvatbaarheid van de gehele instelling met reden mag twijfelen'.¹⁶¹ De liberale *Provinciale Drentsche en Asser Courant* kwam met een meer neutraal verslag. Hierin viel te lezen dat de vergadering in Odeon had plaatsgevonden en door 50 jongelingen was bijgewoond. De secretaris, Jhr. A.F. de Savornin Lohman, had meegedeeld dat de bond uit 370 leden bestond van wie maar liefst 248 lid waren van de afdeling Amsterdam. De afdelingen in Rotterdam en Den Haag kwamen niet echt van de grond en een poging om een afdeling in Den Bosch op te richten, zou volgens de secretaris worden tegengewerkt door de rooms-katholieke geestelijkheid.¹⁶² Welke krant op dat moment het dichtst bij de waarheid zat, is moeilijk te achterhalen. Wel kan worden geconstateerd dat in de daaropvolgende jaren niets meer over de Dienstplichtbond is te lezen. Waarschijnlijk hadden de katholieke dagbladen gelijk met hun voorspelling dat de bond een kortstondig leven beschoren zou zijn, en is de bond een zachte dood gestorven. De jeugdige samenstelling van het bestuur en de eenzijdige oriëntatie op Amsterdam zijn hier mogelijkwijs debet aan. Het eerste enthousiasme bleek een storm in een glas water en van aanwijsbare invloed van de Dienstplichtbond op de publieke opinie is geen spoor terug te vinden.

De overwegend uit katholieke kring afkomstige voorstanders van dienstvervangings lieten in de jaren rond het debat over het wetsontwerp Bergansius overigens zelf ook door middel van een bond van zich horen. Vooral de redactie van *De Maasbode* had geen goed woord over voor de plannen van de nota bene katholieke minister Bergansius en stond aan de wieg van de Oranjobond. In *De Maasbode* van 22 februari 1889 kondigde de katholieke oud-onderwijzer Hermanus Martinus Werker de oprichting van deze anti-dienstplichtbond aan met de volgende woorden: 'Wanneer de liberalen een idee hebben willen doorzetten, dan richten zij een bond op. Zoo hebben zij opgericht een Antidienstvervangingsbond. Geen mooi woord, maar het zegt wat er bedoeld wordt. Daarom stel ik voor op te richten een Bond tot afschaffing der

¹⁵⁹ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden van de Vrije Universiteit, nr. 154, archief van A. Kuyper, zijn gezin en zijn familie (1824-1988), nr. 10.

¹⁶⁰ *Algemeen Handelsblad*, 13 februari 1890.

¹⁶¹ *Nieuws- en Advertentieblad voor Tilburg en Omstreken*, 2 maart 1890.

¹⁶² *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 13 februari 1890.

conscriptie'. De bond was voor een leger van vrijwilligers, maar in geval van conscriptie voor het behoud van dienstvervangings. *De Maasbode* steunde dit beginsel omdat de oorspronkelijk defensieve houding: het behoud van dienstvervangings, werd veranderd in een offensieve houding: het afschaffen van de conscriptie voor iedereen, rijk of arm.¹⁶³ Het initiatief werd in mindere mate ook onderschreven door de andere belangrijke katholieke krant uit die tijd: *De Tijd*. De oprichter van de bond, de fanatieke katholieke Werker, was niet alleen onderwijzer, maar in 1874 ook initiatiefnemer en tot 1905 redacteur van de *Pius Almanak* en bovenal stond hij bekend als schrijver van ingezonden stukken in beide kranten.¹⁶⁴ J. Witlox, biograaf van H.J.A.M. Schaepman, de bekende priester-politicus en grondlegger van de katholieke politieke eenheid, dichtte Werker zelfs een bepaald griezige activiteit toe. Het regende volgens hem ingezonden stukken die geschreven waren onder zijn naam of onder zijn pseudoniem mr. Travailleur.¹⁶⁵ De brieven die in deze dagen in beide katholieke dagbladen van zijn hand verschenen zijn inderdaad niet te tellen. Werker was een typische vertegenwoordiger van het onder katholieken levende idee dat het debat over dienstvervangings vooral diende te worden beschouwd als een voortzetting van de schoolstrijd. Hij was zonder bezoldiging onderwijzer geweest aan de eerste katholieke school in Haarlem. Ook had hij tal van brochures geschreven over het recht van de katholieken om hun eigen onderwijs te verzorgen. In een van zijn vele brieven in *De Maasbode* schreef hij over de relatie tussen school en dienstplicht: 'In het nummer van 16 januari zegt *de Nieuwe Hollander*: "Wij hebben ons derhalve op een persoonlijke dienstplicht met uitzonderingen voor te bereiden." Deze enkele woorden bevatten een groote ramp, en zijn het voorspel van een nog grootere. Immers het streven naar algemeenen dienstplicht is het streven der Vrijmetselarij. Geen beter middel om het volk ongodsdienstig te maken, kent zij naast de godsdienstloze school, dan de kazerne'.¹⁶⁶ Het begin van de Oranjabond was veelbelovend, maar net als de Dienstplichtbond bleek de bond van Werker geen lang leven beschoren. Op 28 februari wist hij in *De Tijd* te melden dat zich binnen acht dagen al meer dan 300 leden bij de bond hebben aangesloten. En al op 7 maart werd in het Amsterdamse Frascati de oprichtingsvergadering gehouden. Tijdens deze vergadering werd gekozen voor de naam Oranjabond om hiermee duidelijk te maken dat de bond niets moest hebben van de socialisten die om heel andere redenen de afschaffing van de conscriptie nastreefden. Na deze algemene oprichtingsvergaderingen werden aparte afdelingen in Eindhoven en Rotterdam gevormd. Zelfs was een speciaal lied voor de bond geschreven door de katholieke auteur Jan van der Lans en de componist Jos Beltjens. De staat wordt hierin verbeeld als monster en draak die het volk van zijn vrijheid berooft. Zo luidt de tweede strofe: 'Hoort ge 't? Zijn honger is nog niet verzadigd. Méér eischt de Draak, die uw jongelingen vroeg. Op dan! Uw zonen, uw vrijheid verdadigd! Moedig gesproken: Nu is het genoeg!'¹⁶⁷ Het waren heldhaftige woorden die uiteindelijk weinig uitwerking hebben gehad. Na de hoopvolle eerste maanden ging het achteruit met de bond. In *De Maasbode* en *De Tijd* werden nog wel enkele manifesten en ingezonden stukjes namens de Oranjabond gepubliceerd. Maar daar bleef het bij en de bond stierf een langzame dood. Een belangrijke oorzaak voor de teloorgang was de voorzitter. Werker deed in zijn fanatisme niet onder voor zijn collega oprichter van de Antidienstvervangingsbond, Van Limburg Stirum. Hij was gelovig tot op het bezetene af en was een man van de confrontatie. Zelfs binnen de katholieke gemeenschap werd hij beschouwd als een 'drijver' en al snel ontstond ruzie met een mede-bestuurslid. Het karakter van Werker was waarschijnlijk ook een belangrijke reden waarom het niet lukte de bond niet alleen uit katholieken te vormen en een breder politiek draagvlak te creëren. Zo werden twee vooraanstaande vooruitstrevende liberale tegenstanders van persoonlijke dienstplicht, Samuel van Houten en Jan Schepel, tevergeefs benaderd om de bond te steunen.¹⁶⁸

¹⁶³ *De Maasbode*, 1 maart 1889.

¹⁶⁴ In memorandum in: *Pius Almanak* 1909, 62-64. Zie ook *Trouw* 18 december 1999. Mijn dank gaat uit naar de redactie van de almanak en de heer drs. W. Werker (zijn grootvader was een volle neef van H.M. Werker), die mij in de jaren negentig van de vorige eeuw aanvullende informatie over de persoon Werker verschaften. De *Pius Almanak* wordt overigens nog steeds ieder jaar uitgegeven.

¹⁶⁵ Witlox, *Schaepman als staatman deel 2*, 302.

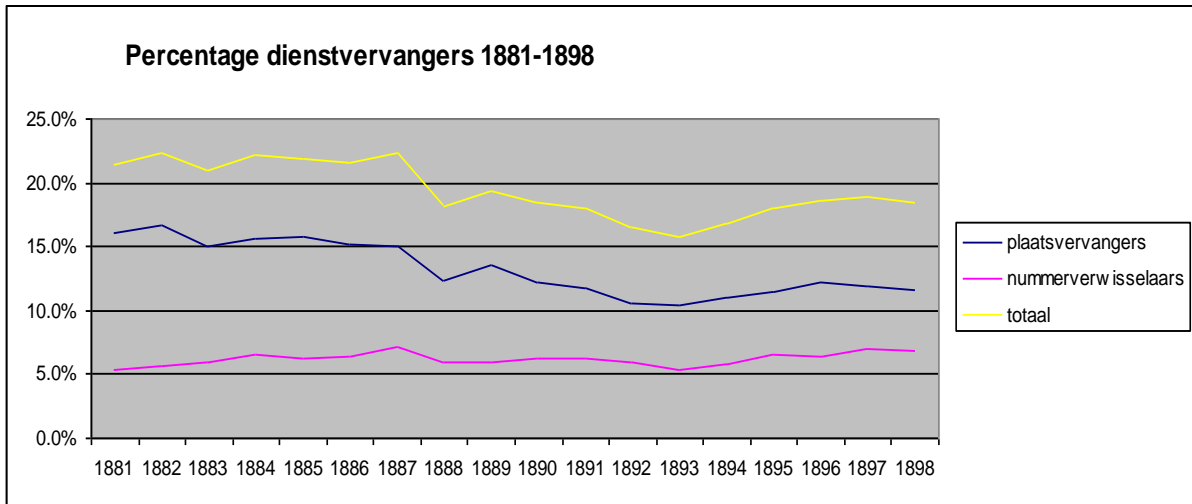
¹⁶⁶ *De Maasbode*, 18 januari 1889.

¹⁶⁷ *De Tijd* 28 februari 1889, *De Maasbode* 9 maart 1889.

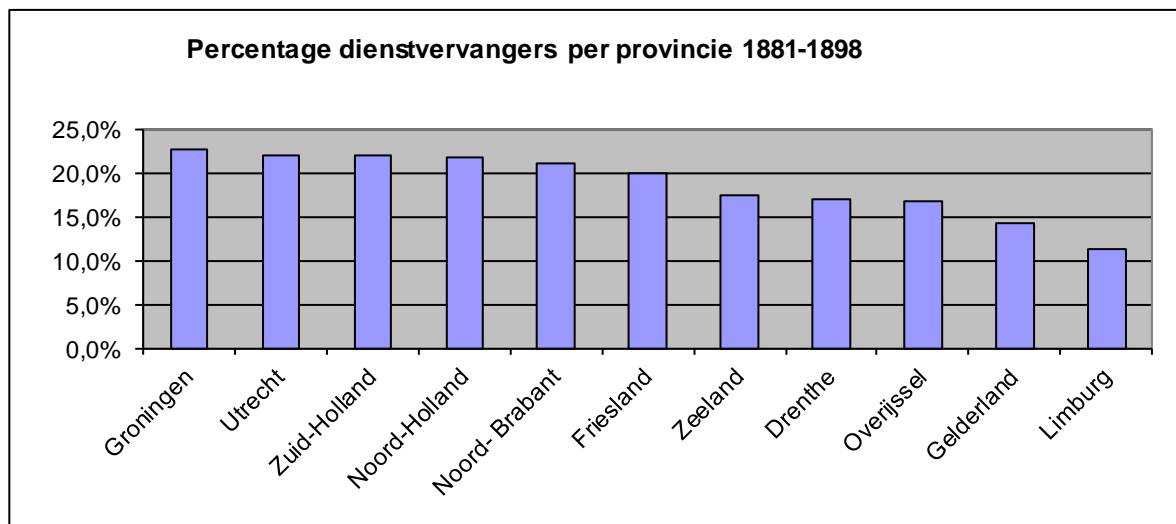
¹⁶⁸ NA, 21. 026. Particulier archief S. van Houten, nr. 4, brief Werker 11 mei 1891.

Veel informatie over het lot van de Oranjabond biedt: Katholiek Documentatie Centrum, 102. Archief J.R. van der Lans, nr. 672, brief W. J. J. de Jong 27 maart 1898.

Had het landelijke debat naar aanleiding van het militiewetsontwerp Bergansius en het optreden van de drie bonden voor en tegen dienstvervangning enig effect op het gedrag van de deelnemers op de remplaçantenmarkt? Onderstaande grafiek laat zien dat de jaarlijkse percentages dienstvervangningen in deze periode van politieke discussie niet daalden en dat veel leden uit de politiek-culturele elite die deze discussie voerden – het kwam eerder al aan bod – bereid bleven hun eigen zonen van de dienstplicht te vrijwaren. Het heftige debat over dienstvervangning dat in de periode 1870-1898 in parlement, pers en in de volle rokerige zalen werd gevoerd, had blijkbaar weinig invloed op de dagelijkse praktijk van de remplaçantenmarkt. Tussen 1880 en 1898 liet gemiddeld 19,4 procent van de dienstplichtigen zich vervangen, een percentage dat hoger lag dan de gemiddelde 18,8 procent voor de hele periode 1818-1898. De jaarlijkse percentages waren:

De percentages over de verschillende provincies tonen vervolgens dat het streven van het katholieke establishment naar behoud van dienstvervangning, zich niet vertaalde in een grote vraag naar remplaçanten bij het katholiek bevolkingsdeel. Limburg bleef integendeel de provincie waarin veruit de minste vervangingen plaatsvonden, terwijl het enthousiasme in de andere katholieke provincie Noord-Brabant niet opvallend was.

Net als de landelijke jaarlijkse percentages wijzen de percentages van de verschillende provincies erop dat het landelijk debat dat de maatschappelijke bovenlaag in pers en parlement over dienstvervangingsvraagstuk voerde, nauwelijks consequenties had voor de vraagzijde van de remplaçantenmarkt. Andere factoren dan politieke en religieuze overwegingen als economische

achterstand in het katholieke Zuiden, waren ook in deze periode van meer betekenis voor de vraag naar remplaçanten.

Los van deze verschillen tussen de provincies toonden de landelijke percentage dienstvervangers 1881-1898 dat de remplaçantenmarkt in deze periode in trek bleef. De vraag dringt zich daarbij als vanzelf op of de bovenlaag van de bevolking de dienstplicht vooral als een last bleef beschouwen en niet als een morele plicht ten opzichte van volk en vaderland. Bleef de gegoede burgerij met andere woorden ook in deze laatste jaren van de negentiende eeuw volharden in haar afwijzende houding ten opzichte van de dienstplicht en stelde zij daarom zonder veel aarzelen dienstvervangers? Op het eerst gezicht lijkt het aanhoudend gebruik van het remplaçantenstelsel niet te duiden op een welwillender houding ten opzichte van de dienstplicht dan in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Dit is echter een te snelle en te eenvoudige constatering. Er was nog een aanbodzijde. Zoals eerder in dit hoofdstuk al is beschreven, konden fluctuaties op de remplaçantenmarkt allerlei oorzaken hebben, die niet alleen de vraag naar dienstvervangers maar ook hun aanbod bepaalden. In het navolgende zal blijken dat twee ontwikkelingen in de laatste twee decennia dat dienstvervanging bestond, een belangrijke positieve invloed hadden op het aanbod van remplaçanten: een nieuwe landbouwcrisis en de verdergaande professionalisering van de bemiddelingsbranche.

6.10 De bemiddelingsbranche op het platteland

In de memorie van toelichting bij het wetsontwerp uit 1898, dat het doodsvonnis van het remplaçantenstelsel betekende, viel over de bemiddelingsbranche te lezen dat maatschappijen en commissionairs slechts geldelijk voordeel zochten, en in de keuze van hun manschappen niet al te nauwkeurig waren. Een nauwlettender toezicht zou prijsstijgingen betekenen en daarmee zou de vervanging voor nog minder mensen zijn weggelegd.¹⁶⁹ De regering zag blijkbaar ten behoeve van het wetsvoorstel graag het negatieve vooroordeel bevestigd. Over de professionalisering van de bemiddelingsbranche tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw werd met geen woord gerept. De directeuren van de Algemeene Nederlandsche Militie-verzekering-maatschappij waren ‘not amused’ en dienden een adres in. De opmerkingen in de memorie van toelichting: ‘meenden zij niet onweersproken te mogen laten, omdat zij geheel en al in strijd is met de werkelijkheid; en stellen er prijs op, dat ook de leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal beter worden ingelicht’. Het zedelijk gehalte van plaatsvervangers was gewaarborgd dankzij het toezicht van de maatschappij en het model veertien, het bewijs van goed gedrag dat de gemeente moest verstrekken. Door alle voorschriften kon de persoon die als plaatsvervanger optrad niet anders zijn dan van goed gedrag en de bewering van de regering in de memorie van toelichting waren niets dan een overblijfsel van de situatie van voor de wet van 1861, toen het toezicht minder goed was geweest.¹⁷⁰

De ANMVM had het recht om als woordvoerde van de branche op te treden. Het belangrijkste deel van de remplaçantenmarkt was na 1887 in handen van de maatschappij gevallen. In het adres werd zelfs gesproken van handel met een jaarlijks gemiddelde van ruim 1300 plaatsvervangers en nummerverwisselaars (dus ongeveer twee derde van het totaal).¹⁷¹ Misschien waren de cijfers ten eigen faveure wat aangedikt, maar niet alleen het aantal remplaçanten, ook de activiteiten van de aandeelhouders buiten het terrein van de militieverzekering bevestigden dit positieve beeld. In 1888 besloten zij een tweede maatschappij op te richten: de levensverzekeringmaatschappij De Elf Provinciën. Tot directeuren werden benoemd: Jacob Zeehandelaar en een van de actiefste tussenhandelaren, Frederik W. Schaefers.¹⁷² Na de afschaffing van dienstvervanging in 1898 werd zij omgevormd tot Eerste Nederlandsche Krijgsdienst- uitzet-, en levensverzekeringsmaatschappij De Elf Provinciën, die tot 1909 niet alleen levensverzekeringen afsloot, maar ook verzekeringen voor een huwelijksuitzet of voor jongens die hun dienstplicht moesten vervullen.¹⁷³ Naast de Elf Provinciën

¹⁶⁹ Handelingen der Tweede Kamer, 1897-1898, bijlage 140.3.

¹⁷⁰ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, archief militie en schutterijen, nr. 122, adres binnengekomen 19 februari 1898.

¹⁷¹ Ibidem, nr. 122, adres 19 februari 1898.

¹⁷² *Staatscourant* 1888, nr. 23.

¹⁷³ *Staatscourant* 1898, nr. 171, 24-25 juli. Helemaal koek en ei ging het trouwens niet met de levensverzekeraar. In 1909, overigens na het overlijden van Zeehandelaar en aftreden van Schaefers, raakte deze verzekeringsmaatschappij in opspraak en dreigde een rechtszaak vanwege financiële malversatie. Het kwam uiteindelijk niet tot rechtsvervolging. Zie bijvoorbeeld: *Algemeen Handelsblad* 10 december 1909, 18 december 1909 en 28 juni 1910.

bleef ook een aantal andere verzekeringsmaatschappijen overigens na 1898 een verzekering aanbieden waarmee ouders voor hun zoon een kapitaal veilig stelden voor als hij zijn dienstplichtige leeftijd bereikte. Blijkbaar was deze vorm van verzekeren zo ingeburgerd geraakt en was het verlies voor inkomensderving zo groot dat dergelijke verzekeringen nog een aantal jaren rendabel bleven. Ouders gebruikten het geld niet langer om een dienstvervanger aan te stellen, maar om financiële tegenvallers te dekken die ontstonden als een zoon zijn baan of opleiding als gevolg van de militaire dienstplicht moest stopzetten.

Een affiche van een Onderlinge Verzekering Maatschappij die zich onder andere richtte op 'Militie-onkosten': Juventus, opgericht in 1880 en gevestigd in Amsterdam. *Stadsarchief Rotterdam*.

De toonaangevende positie van de ANMVM was niet alleen te danken aan het aantal contracten dat de maatschappij wist af te sluiten, maar ook aan haar streven de bedrijfstak van binnenuit te hervormen. In een prospectus uit 1888 stond te lezen dat de maatschappij de concurrentie in de branche wilde verminderen om op die manier het grote verloop onder de militieverzekeraars terug te dringen en meer solide verzekeringen aan te bieden. De goede naam van de tussenhandel was in het verleden, toen de militieverzekeraars vaak nog individueel opereerden en doorgingen voor bloedhandelaren, te grabbel gegooid. De een staakte zijn betalingen, de ander vertrok met de noorderzon en een derde werd veroordeeld wegens valsheid in geschrifte. De onhoudbare concurrentie en het gebrek aan moraliteit hadden de vervanging bij de nationale militie een slechte reputatie bezorgd en dat was volgens de stellers van de prospectus ten onrechte. In de prospectus stond te lezen dat sommige verzekeringskantoren inmiddels veel ten goede hadden gekeerd maar dat zij door hun geïsoleerde positie niet in staat waren het kwaad met wortel en tak uit te roeien. De voortdurende misstanden rechtvaardigden het landelijke initiatief dat de 'meest solide en waarborg gevende elementen' hadden ondernomen.¹⁷⁴ Het was natuurlijk uit reclameoverwegingen dat de oprichters van de ANMVM een dergelijk nadruk legden op de ideële kant van de onderneming. Toch is al eerder gebleken dat de activiteiten van de onderneming en haar voorgangers er wel degelijk op hun manier voor hadden gezorgd dat alle amateurisme, onbetrouwbaarheid en kleinschaligheid, die de handel zo lang hadden gekenmerkt, naar de achtergrond waren verdrongen.

Niet alleen de initiatiefnemers waren optimistisch gestemd over de ANMVM, ook van buiten de maatschappij waren positieve geluiden te horen. Zo juichte de redactie van *De Verzekeringbode* 'deze

¹⁷⁴ Stadsarchief Amsterdam, bibliotheek 355.00210, prospectus van *Algemeene Nederlandsche Militie-Verzekering-Maatschappij* (Amsterdam 1888) 7-9.

zaak van ganscher harte toe'.¹⁷⁵ In een verslag over de oprichtingsvergadering werd de lezer met vreugde gemeld: 'Eene Algemeene Verzekering-Maatschappij derhalve, waarin alle solide elementen, in het vak der dienstvervangende handelende, werden opgenomen, mag door alle belanghebbenden worden aangemerkt als een hecht bolwerk tegen iedere teleurstelling en tekortkoming in aangegane verplichtingen ten deze'.¹⁷⁶ De maatschappij had als bedrijfsvorm een naamloze vennootschap gekozen. De drie directeuren: J.J. Herens, oud-directeur van De Eendracht, Jacob Zeehandelaar, de tussenpersoon uit Drenthe, en zijn broer Israel Abraham, werden belast met het dagelijks bestuur en het beheer van de vennootschap. De keuze van deze heren kon ook de goedkeuring van *De Verzekeringsbode* dragen. In het stuk over de oprichtingsvergadering stond te lezen: 'De omstandigheid dat de heer J.J. Herens, wiens naam sedert vele jaren in dezen tak van Verzekering met eere is bekend, met (bijna) algemeene stemmen werd benoemd tot Algemeen Voorzitter-Directeur, alsmede de Heeren I.A. Zeehandelaar en J. Zeehandelaar tot Directeuren, mag ongetwijfeld bijdragen ter verzekering van den goeden waarborg, een ieder aangeboden, om zijne belangen in de onderwerpelijke zaak voor 't vervolg op de meest nauwgezette wijze zien behartigd'.¹⁷⁷ Het bleef bij de ANMVM niet alleen bij mooie partijdige woorden in hun eigen prospectus en een blad dat opkwam voor de belangen van de beroepsgroep. De vertegenwoordigers van de maatschappij in de provincies dienden zich wat betreft hun doen en laten te houden aan een door de algemene vergadering van aandeelhouders vastgesteld reglement. Als zij dat niet deden, kon ze dat op een fikse boete komen te staan. Zo moesten de aandeelhouders al tijdens een van de eerste algemene vergaderingen in 1888 bestraffend optreden tegen H.J. Dammerman, een vertegenwoordiger-aandeelhouder uit Arnhem. Hij kreeg een boete van 3000 gulden opgelegd omdat hij zowel de akte van oprichting als het huishoudelijk reglement had ontdoken. En bovendien werd de wenselijkheid van een verplaatsing naar een andere stad uitgesproken.¹⁷⁸

Als reactie op het grootscheepse initiatief van de ANMVM werden na 1888 meer naamloze vennootschappen opgericht die zich met militieverzekeringen gingen bezighouden.¹⁷⁹ Een aantal ondernemingen beweerde dezelfde ideële motieven voor ogen te hebben als de stichters van de ANMVM. Ook zij zeiden met hun bestaan vooral een bijdrage te willen leveren aan een verdere beteugeling van de kwalijke praktijken waarvan buitenstaanders de militieverzekeraars beschuldigden. Achter deze fraaie woorden gingen natuurlijk zakelijke motieven schuil. Maar het accent op de ideële kant van het gebeuren is wel opvallend. De maatschappijen legden als opvolgers van handelaren in remplaçanten die nog niet zo lang daarvoor als bloedhandelaren of zielverkopers door het leven gingen, kennelijk graag de nadruk op moraal en ethiek. De directie van een in 1892 opgerichte naamloze vennootschap de Eerste Hollandsche Militie Verzekering Maatschappij, gaf bijvoorbeeld net als de ANMVM als belangrijk argument om zich met militieverzekeringen in te laten: 'Om nu te trachten aan al de wanverhoudingen een gewenscht einde te maken en in het gehalte degenen, die zich met de bezorging van plaatsvervangers en nummervwisselaars bezighouden, verbetering te brengen, alsmede om een en ander op betere grondslagen te vestigen, waardoor belanghebbenden zéér zeker gebaat zullen zijn'.¹⁸⁰

Maar de directie van de Eerste Hollandsche Militie Verzekering Maatschappij was ook om een minder vleiende reden door de ANMVM geïnspireerd. De directeuren vonden dat de monopoliepositie die de maatschappij van Herens en de Zeehandelaren had verworven tot hoge prijzen leidde, terwijl tegelijkertijd de vergoedingen voor remplaçanten laag werden gehouden.¹⁸¹ Deze klacht werd meer gehoord. Zo kwam een correspondent voor het dagblad *De Telegraaf* in Drenthe een paar maanden voor de afschaffing van dienstvervangende met een stuk over de remplaçanten in deze provincie die tot zijn spijt sinds 1888, en dat jaartal zal niet toevallig zijn gekozen, minder geneigd waren voor het vak te kiezen. Hij schreef: 'In oostelijk Drenthe is in de laatste kwarteeuw de animo voor plaatsvervangende of nummervwisseling bij den militairen dienst zeer toegenomen. De arbeidende standen zijn steeds

¹⁷⁵ *De Verzekeringsbode* (50) 10 september 1887, 412.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 411 en 412.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 412.

¹⁷⁸ Stadsarchief Amsterdam, archief notaris Lambert Zegers Veeckens, nr. 24225, proces verbaal algemene vergadering aandeelhouders in Lokaal Odeon Singel te Amsterdam, 19 juli 1888.

¹⁷⁹ Voor een overzicht zie: Van Roon, *De dienstplicht op de markt*, 633.

¹⁸⁰ Stadsarchief Amsterdam, map verdediging K.0032, aldaar prospectus Eerste Hollandsche Militie Verzekering Maatschappij.

¹⁸¹ *Ibidem*.

in zielental toegenomen, en de zucht om door plaatsvervangende eenige honderden guldens te verdienen, waardoor men zich later een perceel gronds met eene eigen woning heeft kunnen aanschaffen, deed de aanbidding van remplaçanten uit deze streken steeds groter worden. Het platteland van Drenthe heeft dan ook een ruim aandeel geleverd voor de plaatsvervangende bij de nationale militie. In de laatste jaren is daarin een aanmerkelijke verandering gekomen. Waren de prijzen der remplaçanten, van de jaren 1870-1888, die tot f 500 en hooger, staande gebleven, dan zou er ongetwijfeld nog veel animo daarvoor bestaan (...) nu echter de gehele “replaçantenhandel” in handen van daartoe opgerichte maatschappijen is overgegaan, zijn de prijzen tot op de helft verminderd, en menig jongmensch, met goede voornemens voor de toekomst, komt er minder toe dan vroeger om zich voor zulke lage prijzen voor zulk een dienst te verbinden’¹⁸²

De vraag of de correspondent in Drenthe gelijk had met zijn stukje over het animo en de prijzen in Drenthe, is te beantwoorden aan de hand van notariële archieven uit het westen van het land. De maatschappijen hadden immers ieder hun vaste notaris. In de archieven van deze notarissen zijn de akten terug te vinden met de namen en woonplaatsen van remplaçanten en de bedragen die zij ontvingen. De akten tonen dat het rekruteringsgebied van de bemiddelingsbranche inmiddels heel Nederland omvatte en dat er in de jaren 1870 een belangrijke verschuiving in het aanbod van dienstvervangers was opgetreden. Veel van de plaatsvervangers die in het westen van het land dienden, waren afkomstig uit de landprovincies. De woonplaatsen van de remplaçanten die bij de notaris hun handtekening of kruisje onder de akten zetten, waren opvallend vaak kleine dorpen op het platteland in het oosten en zuiden van het land.

Het toenemende aandeel van de plattelandbewoners had een belangrijke economische oorzaak. Sinds het eind van de jaren 1870 teisterde een nieuwe landbouwcrisis het land. Er kwamen vooral uit Amerika grote hoeveelheden graan op de West-Europese markt, die tot scherpe prijsdalingen leidden. Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouwsector daalde snel door de verminderde inkomsten en omdat de boeren versneld overgingen tot mechanisatie en rationalisatie om de crisis het hoofd te bieden. Vooral veel losse arbeidskrachten waren genoodzaakt andere bestaansmiddelen te zoeken en waar waren die beter te vinden dan in de stad. Een grote migratiestroom van landarbeiders en boeren naar de steden begon in die tijd vorm te krijgen.

De landbouwcrisis was gunstig voor de agenten van militiemaatschappijen waar zich boerenzoons in steeds grotere getale meldden. Voor een groeiende groep werkloze jonge landarbeiders en boeren won de hoge premie en de zoektocht naar een ander bestaan het van de angst voor het kazerneleven in de stad.¹⁸³ Het kantoor van de Haagse notaris W.J.M. de Bas, de notaris die de akten van plaatsvervangende namens De Eendracht en later de ANMVM in de Haagse regio verzorgde, werd in de maand april door veel plattelanders bezocht. De dag van ondertekening van de akte moet een speciale gebeurtenis zijn geweest. De wachtkamer van zijn kantoor in de Wagenstraat 32, een levendige straat en slagader van de Haagse joodse buurt, zat vol met toekomstige plaatsvervangers die net misschien wel een eerste verre treinreis naar de stad achter de rug hadden.¹⁸⁴ Zo zetten op 13, 14 en 15 april 1875 twintig Groningers en dertien Friezen hun handtekening of kruisje onder een akte die hun plaatsvervanger maakte voor een persoon uit de Haagse regio. Deze laatste hoefde zelf niet te verschijnen omdat een vertegenwoordiger van de militieverzekeringsmaatschappij namens hem ondertekende. In totaal werden bij De Bas dat jaar eenenzestig akten van plaatsvervangende door De Eendracht afgesloten.¹⁸⁵ Een meerderheid van de plaatsvervangers was dus afkomstig uit een van de twee noordelijke provincies. De bedragen die de toekomstige plaatsvervangers ontvingen, lagen tussen de vijfhonderd en vijfhonderdvijftig gulden. Deze bedragen werden niet in een keer, maar in termijnen uitbetaald.

Het transport van deze toekomstige plaatsvervangers en de verzorging van de manschappen na de ondertekening van hun akten zal in die tijd heel wat van het organisatievermogen van de militiemaatschappijen hebben gevegd. De mannen tekende half april en de aflevering bij het korps

---

¹⁸² *De Telegraaf*, 2 maart 1898.

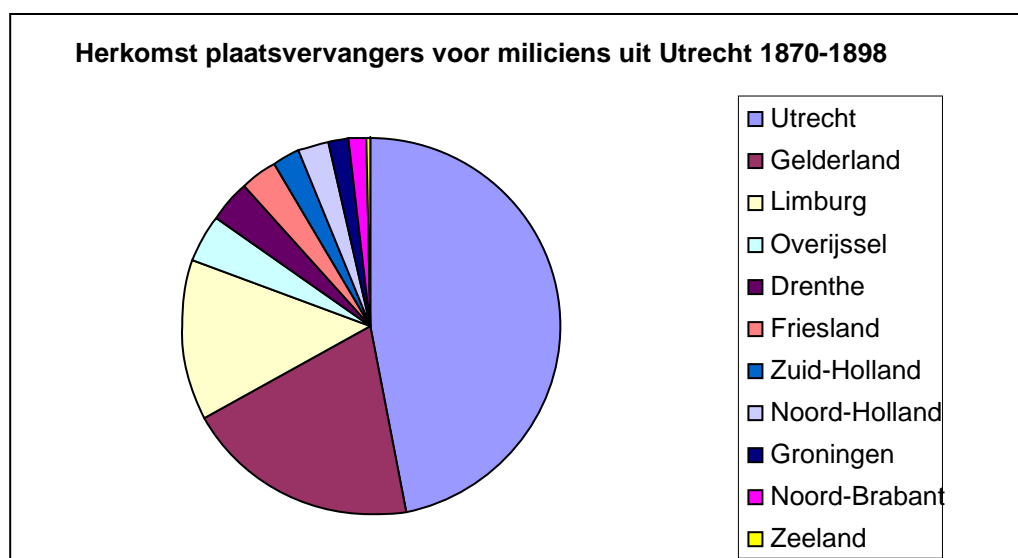
¹⁸³ Bossenbroek, *Volk*, 154, 207 en 281: de situatie op het platteland leidde er toe dat ook de werfresultaten voor de Nederlands koloniale dienst aanzienlijk verbeterden. Er bevonden zich onder de vrijwilligers voor de Nederlandse koloniale dienst steeds meer manschappen die afkomstig waren van het platteland en er kwam een eind aan de oververtegenwoordiging uit de drie meest verstedelijkte provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht.

¹⁸⁴ Gemeentearchief Den Haag, Adresboek Den Haag/Scheveningen 38^e (1880-1881) en 46^e jaargang 1897-1898).

¹⁸⁵ Gemeentearchief Den Haag, notaris W.J.M. de Bas Jzn, nr. 814.

vond begin mei plaats. Ze moesten dus twee weken worden verzorgd. Het is daarnaast waarschijnlijk dat de maatschappij de mannen als groep naar de stad vervoerde. Het ene jaar was er namelijk een concentratie van plaatsvervangers uit noordelijke provincies, het andere jaar kwamen ze uit het oosten en een volgend jaar uit het zuiden van het land. Zo waren in 1880 de Limburgers aan de beurt. De wachtkamer van het kantoor van De Bas in de Wagenstraat zat vol met toekomstige Limburgse plaatsvervangers die net een verre treinreis achter de rug hadden. Deze treinreis was pas sinds 1866 mogelijk toen de verbinding met het Westen tot stand kwam doordat spoorlijn van Venlo naar Eindhoven in gebruik was gesteld.¹⁸⁶ Bij de Haagse notaris sloten eenendertig mannen uit de provincie, als Hendrik Kleijnen, dienstknecht te Amby en Hubertus Gerardus Wetzels, dagloner te Margraten, hun handtekening of kruisje onder een akte die hen plaatsvervanger maakte voor een persoon uit de Haagse regio. Zij ontvingen voor hun diensten over het algemeen een bedrag dat nog steeds tussen de vijfhonderd en zeshonderd gulden lag. Ruim vijftien jaar later meldden de Drentenaren zich weer in Den Haag. In 1896 bezochten negenentwintig mannen uit de provincie het kantoor van de notaris om met de ANMVM zaken te doen. Zij ontvingen in de meeste gevallen 325 gulden.¹⁸⁷ De eerder geciteerde correspondent van *De Telegraaf* had dus gelijk. Veel van de plaatsvervangers kwamen van het platteland en het gemiddelde bedrag dat de plaatsvervangers ontvingen, was gedaald van ongeveer 500 gulden naar ongeveer 325 gulden.

Er zijn nog twee andere bronnen die de jaarlijkse volksverhuizing onderstrepen. In de archieven van de provincies Utrecht en Overijssel zijn registers van plaatsvervanging en nummervervisseling bewaard gebleven: in Utrecht voor de hele periode 1870-1898 en in Overijssel over de jaren 1894, 1896 en 1898.¹⁸⁸ In Utrecht was een minderheid van 47 procent van de in totaal 2397 plaatsvervangers afkomstig uit de eigen provincie en de rest van daarbuiten. Een opvallend percentage van 13,7 procent was afkomstig uit de toch niet naast de deur gelegen provincie Limburg.

Hoe was de situatie in Overijssel? Als het goed is zal de mobiliteit daar minder zijn geweest omdat er in deze landbouwprovincie genoeg plaatsvervangers voorhanden waren. Een inventarisatie van de woonplaatsen van de plaatsvervangers in deze provincie levert het volgende resultaat:

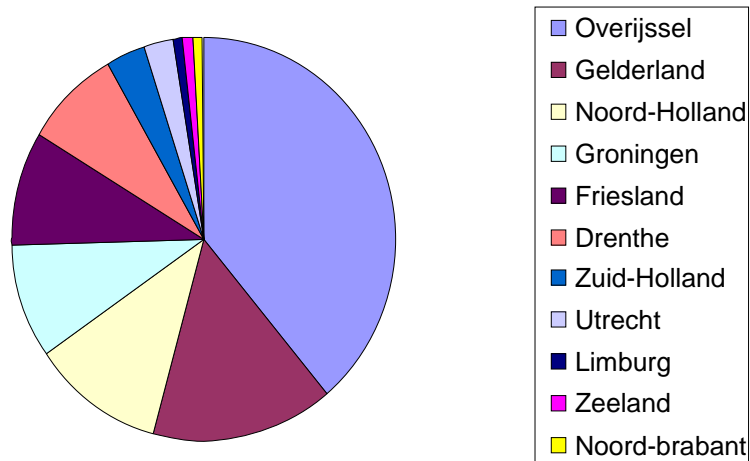
¹⁸⁶ A.F. Manning, 'Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg', in: *Eenheid en Scheiding van beide Limburgen* (Leeuwarden/ Maastricht) 178.

¹⁸⁷ Ibidem, no. 2057, 2058, 2156 en 2157.

¹⁸⁸ Utrechts Archief, provinciaal bestuur, nr 5512, register van gedane uitspraken omtrent personen, die zich hebben aangeboden om als plaatsvervanger op te treden. HCO, provinciaal bestuur, nr's 18561, 18562, en 18563, registers van plaatsvervangers en nummerwisselaars (remplacanten) van de lichteningen 1894, 1896 en 1898.

Herkomst plaatsvervangers voor miliciens uit Overijssel 1894, 1896 en 1898

Ook in Overijssel was in deze jaren een minderheid van 38,7 procent van de plaatsvervangers afkomstig uit de eigen provincie. Maar er is een belangrijk verschil: maar liefst 41,8 procent kwam uit de grensprovincies en het niet ver gelegen Groningen. Het aandeel uit het westen en het zuiden van het land was te verwaarlozen met als kleine uitzondering Noord-Holland dat negenentwintig plaatsvervangers leverde van wie er zestien uit Amsterdam kwamen. Hoewel het platteland de belangrijkste leverancier van remplaçanten werd, bleef ook onder fabrieksarbeiders, werklozen en (oud) militairen uit de grote steden natuurlijk interesse voor het metier bestaan.

Een vierde bron die onderschrijft dat in deze jaren vooral plaatsvervangers in de landprovincies makkelijk waren te vinden, is het al eerder gebruikte archief van de notaris I.W.H. Haenen uit Maastricht. In de geraadpleegde 132 akten van plaatsvervanging die de ANMVM tussen 1880-1898 voor Limburgse dienstplichtigen liet opstellen, kwamen slechts drie personen voor die buiten de provincie waren geworven.¹⁸⁹ Het Limburgse platteland, dat zoals eerder is geconstateerd een relatief hoog percentage jongens kende dat vrijlootte en waar daardoor latent veel remplaçanten beschikbaar waren, was daadwerkelijk een belangrijke leverancier van plaatsvervangers geworden.

Het grote aanbod op het platteland betekende overigens niet dat de vraag naar remplaçanten onder de boeren wegzakte. Veel van de geremplaceerden uit de Haagse regio van notaris De Bas waren bijvoorbeeld afkomstig uit de landelijke gebieden rondom Den Haag waar rijke veehouders en tuinders woonden. In deze gebieden, van Maassluis in het zuiden, naar Zoetermeer in het westen, tot Voorschoten in het noorden, die samen met Den Haag en Delft het eerste militiedistrict van Zuid-Holland vormden, stelde tussen 1881 en 1890 maar liefst 31,5 procent van de dienstplichtigen een remplaçant en daarvan was 57,2 procent in de primaire sector werkzaam. De rijke veeboeren rond de steden in het Westen konden zich ondanks de landbouwcrisis blijkbaar nog een dienstvervanger veroorloven. In de steden van het district, Den Haag en Delft, lag het gemiddeld percentage vervangingen tussen 1881 en 1890 met respectievelijk 19,8 procent en 21,3 procent beduidend lager.¹⁹⁰

Het bleef niet onopgemerkt dat zoveel plattelanders op zowel de vraag- als de aanbodzijde van de remplaçantenmarkt actief waren. In het zuiden van het land werden hun belangen in 1896 geheel volgens de tijdgeest verwoord door een belangenorganisatie: de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw. In een adres aan de koningin-regentes Emma pleitte de maatschappij voor een staatsvergoeding aan armlastige gezinnen waarvan een zoon in de militie moest dienen. Onder die gezinnen bevonden zich kleine landbouwers die door zware arbeid en ontberingen in hun levensonderhoud moesten voorzien en daardoor moeilijk een zoon konden missen. De militieplicht was voor hen een last die dubbel zwaar woog, en, aldus de Maatschappij: 'Bij deze belasting in natura of arbeid, ten algemeenen nut gevorderd wordende, wordt geen rekening gehouden met de draagkracht der belastingplichtigen (...) Die onbillijkheid mag als de voornaamste oorzaak worden beschouwd

¹⁸⁹ RCHL, 20.242A, I.W.H. Haenen, 67j-67bb.

¹⁹⁰ NAZH, militieregisters, registers eerste militiedistrict 1881-1890. Van Roon, *De recruterij*, 151-170.

waardoor - wat steeds is aangemerkt als een der eerste plichten van alle ingezetenen - niet populair is geworden. Niet alleen het gehalte des legers, maar ook de welvaart van den boerenstand lijden daaronder: het gehalte des legers, omdat de dienstvervanging der zonen van landbouwers schier regel is geworden (...) de welvaart der kleine landbouwers, omdat zij zich vaak in schulden steken of zich van het hoognodige kapitaal in hun bedrijf moeten ontdoen ter voorziening in de dienstvervanging hunner zonen, wier arbeidskracht zij anders moeten missen'.¹⁹¹

In de eerste decennia van de negentiende eeuw bleek het moeilijk om te bepalen in welke mate sociale, economische, militaire of politieke factoren invloed hadden op de fluctuaties in de jaarlijkse percentages remplaçanten. Zo was het lastig aan te tonen in hoeverre er in de negentiende eeuw een wisselwerking bestond tussen de economische conjunctuur en het reilen en zeilen van de remplaçantenhandel. Voor het midden van de jaren 1840 waren er bijvoorbeeld aanwijzingen dat de landbouwcrisis voor een groter aanbod van manschappen van het platteland zorgde, maar de bronnen gaven geen ondubbelzinnig beeld. In de laatste decennia van de negentiende eeuw lag dat anders. De notariële archieven en de provinciale registers uit Utrecht en Overijssel maakten duidelijk dat er door de landbouwcrisis in deze jaren een (verdere) verschuiving optrad in het aanbod van plaatsvervangers van de stad naar het platteland. De crisis zorgde ervoor dat grote groepen landarbeiders en boeren op zoek gingen naar alternatieve middelen van bestaan. De bemiddelingsbranche greep haar kans met dank aan de wet van 1861 die de provinciegrenzen voor plaatsvervanging had geopend. Fusies en samenwerkingverbanden met agenten in het hele land maakten uitwisseling tussen geremplaceerden en plaatsvervangers uit de verschillende provincies op grote schaal mogelijk. Een belangrijk verschil met het midden van de jaren 1840 was dat de branche toen als gevolg van de militiewetgeving alleen kleinschalig kon opereren.

De modernisering van de bemiddelingsbranche droeg bij tot de voortdurende hoge jaarlijkse percentages dienstvervangingen in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Het aanbod van remplaçanten van het platteland nam aanzienlijk toe. De vele plattelandsarbeiders en keuterboeren die in deze tijd zonder werk kwamen te zitten, waren om een aantal redenen een makkelijke prooi voor de tussenhandel. Ten eerste waren er economische motieven: plaatsvervanging bleek een belangrijke alternatieve bron van inkomsten. Ten tweede zetten plattelanders makkelijker hun angst voor de 'ongodsdienstige' kazerne met zijn verlokkingen van de stad opzij dankzij moderne uitvindingen als de trein en de tram, die het eenvoudiger maakten om de weg naar de stad te vinden dan in het begin van de eeuw. Ten derde raakten de plattelanders via het onderwijs en de moderne massamedia beter bekend met het leven buiten de eigen omgeving en werd de angst ervoor daardoor minder. Tenslotte kwamen steeds meer bewoners van het platteland in aanraking met de dienstplicht door het toenemende aantal plaatsvervangers dat daar vandaan kwam. Zij vertelden hun belevenissen op straat, in het stamcafé of tijdens de regionale markt- en kermisdagen. Voor de plaatsgenoten die de kazerne nooit hadden gezien, kwam de dienstplicht op deze manier dichterbij huis.

Aan de vraagzijde had de groeiende kritiek in parlement, pers en leger op het eerste gezicht weinig invloed op de deelnemers. De percentages bleven immers hoog. Toch was er bij de elite een langzame omslag in het denken over het persoonlijk vervullen van de diensplicht te constateren, wat bleek uit het oprichten van de twee bonden waarvan de leden afschaffing van de dienstvervanging propageerden. Bij de ADVB gebeurde dat passief door middel publicatie van petitie en brochures die de politieke top en de elite die gebruik maakte van het remplaçantenstelsel zouden moeten overtuigen. Bij de Dienstplichtbond voegden de jonge leden de daad bij het woord en zij beloofden elkaar zelf de dienstplicht te vervullen. De bonden hadden uiteindelijk weinig invloed op de vraag naar remplaçanten omdat de ADVB door zijn conservatieve manier van propaganda voeren geen ingang vond bij de middenklasse en de Dienstplichtbond vooral een jonge Amsterdamse rebellenclub bleek, die in goede bedoelingen bleef steken. De bonden bereikten nauwelijks de middenlagen in de samenleving, die belangrijke afnemers waren op remplaçantenmarkt, en voor wie de dienstvervangers door het grote aanbod en de professionalisering van de bemiddelingsbranche dichterbij binnen handbereik kwamen. Zelfstandige boeren, ambachtslieden, ondernemers, ambtenaren en kantoorbedienden bleken beter dan daarvoor in staat om via kunstgrepen, betaling in termijnen of verzekeringen een remplaçant te bemachtigen. Op deze manier laat het functioneren van de remplaçantenmarkt zien dat de stabiele percentages jaarlijkse dienstvervangers geen aanwijzing

---

¹⁹¹ NA, ministerie Binnenlandse Zaken, afdeling Militie en schutterijen, nr. 129, 24 oktober 1896.

hoeven te zijn voor een onveranderlijke tegenzin in de dienstplicht. Er waren daarvoor in de laatste decennia van de negentiende eeuw binnen en buiten de bemiddelingsbranche te veel bewegingen gaande die het aanbod van remplaçanten belangrijk stimuleerden. De remplaçant was voor een steeds grotere groep burgers betaalbaar geworden.